

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1998

4 □ December

Side 249-344

Indhold 1998

Artikler

Inge Adriansen og Birgit Jenvold: Danske myter – fra dronning Thyre til krigen i 1864	5
Carsten Bach-Nielsen: Dogmer og dilemmaer i mellemkrigstidens kirkearkitektur: traditionalisme eller funktionalisme. I skyggen af Klint.	270
Michael Bregnsbo: Danmark 1848 – systemskifte og borgerkrig	251
Jette Holmstrøm: Kan ting tale? Om museers formidling af fortiden ved hjælp af genstande.	83
Johannes Møllgaard: Sognefogederne under den tidlige enevælde	163
Jan Pedersen: Historiens form. En sammenligning af tre versioner af Danmarks økonomiske og sociale historie ca. 1750-1810	181
Karen Arup Seip: Jordegods og gyldne kjeder	106

Debat

Frank Birkebæk, Ditlev L. Mahler og Peter Sorenus: Roskilde 1000 år	294
Karsten Kjer Michaelsen: Lidt om at læse – og tro at man gør det	50
Hanne Sanders: Om den tidlige vækkelse i Danmark og Sverige	54
Niels Peter Stilling: Lidt om at skrive historie – og tro at man gør det	139
Nils Vollertsen: Fra politisk bevægelse til dansk mindretal og slesvigsk model	219

Debatanmeldelse

Kim Furdal: På vej mod samtidshistorie – 15 lokalhistoriske årbøger anno 1997	310
---	-----

Anmeldelser

Anders Andren: Mellan ting och text (Hanne Koch)	228
Kerstin Arcadius: Museum på svenska. Läns museerne och kulturhistorien (Helga Mohr)	73
Arkivernes informationsserie: Harry Christensen: Bygninger før i tiden. Brandforsikring og bygningshistorie; Ole Degn: De gamle købstæders hukommelse. Rådstuearkiver og deres brug; Ole Degn: Kongens told. Toldarkiver og deres brug; Steen Ousager: Tog og historie. Jernbanearkiver og deres brug og Henrik Vedel-Smith: »Til fædernelandets bedre flor«. Det kongelige danske Landhusholdningsselskab (Peter Korsgaard)	145
Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 12: Kirche und Gräberfeld des 11.-13. Jahrhunderts unter dem Rathausmarkt von Schleswig (Lennart S. Madsen)	66
Cesare Beccaria: Om forbrydelse og straf & Voltaires Kommentar (Tyge Krogh)	236

Michael Bregnsbo: Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet (Karl Peder Pedersen)	232
Michael Bregnsbo: Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Udviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848, belyst ved trykte prædikener. En politisk-idéhistorisk undersøgelse (Jesper Thomassen)	322
Jan Bill, Bjørn Poulsen, Flemming Reick og Ole Ventegodt: Dansk søfarts historie 1 (Tommy P. Christensen)	231
Claus Bjørn: 1848. Borgerkrig og revolution (Jørgen Kühl)	239
Dagmar Bork: Diakonisser i dansk sygepleje (Bente Sigvaldsen)	149
Verner Bruhn (under medvirken af Hans Kelstrup): Det skæve træ. Træk af ungdomsforeningernes og gymnastikforeningernes historie efter 1945 (Henrik Gjøde Nielsen)	330
Søren Byskov: Tro, håb & legetøj. Landsbyfolk og industrieventyr i Billund 1920-1980 (Henrik Vedel-Smith)	243
Ole Crumlin-Pedersen: Viking-Age Ships and Shipbuilding in Hedeby/Haithabu and Schleswig (Lennart S. Madsen)	144
Helga Dragsted: Med Sygeplejen rundt i verden (Bente Sigvaldsen)	329
Dronningens og Øfolketts dragter (Ena Hvidberg)	325
Ole Drostrup: Den hæmmede kriger – et portræt af general von Hanneken (Peter Scharff Smith)	244
Anders Enevig: Cirkus og gøgl i Odense 1826-1844 (Susanne Lisewski Svendsen)	72
Kell Elgstrøm og Susanne Poulina Svendsen: København Politigård 1924-1999 (Henrik Stevnsborg)	156
Henrik Fangel: Haderslev bys historie 1864-1920 (Ole Degn)	147
Torsten Friis: Slavekrigen i Jylland 1848. Historien om Danmarks mærkeligste krig (Hasse Neerbek)	323
Ib Gejl (red.): Århus. Byens historie 1720-1870 (Michael Hertz)	71
Erik Gøbel og Knut Sprauten: Kommenteret bibliografi til dansk-norsk historie 1536-1814 især vedrørende centraladministrationen (Henrik Horstbøll)	320
Morten Hahn-Pedersen: A.P. Møller og den danske olie (Ole Dybkjær Hounsgaard)	245
Steffen Stummann Hansen: Arkæologiens Farum. Antikvarer, Fortidsminder og Oldsager (Helga Mohr)	317
Henrik Harnow (red.): Grafiana 1997, Årbog for Danmarks Grafiske Museum /Dansk Pressemuseum (Jan Pedersen)	154
Kjeld Hjordt: »Vi havde jo lært at holde kæft... Samtaler med 30 veteraner fra modstandskampen 1940-45« (Peter Scharff Smith)	156
Birte Hjorth: Byvandring i Dragør (Jens Henrik Tiemroth)	324
Annette Hoff: Lov og Landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250 (Benedicte Fønnesbech-Wulff)	142
Hans H. Haar: Slagtertruget. Historien om Haderslev og Omegns Slagtermesterforening (Jørgen Fink)	242
Henrik M. Jansen: Hugo Matthiessens Svendborg og Troense 1916 (Peter Blumensaadt)	325

Bent Jensen: Den lange befrielse. Bornholm besat og befriet 1945-46 (Hasse Neerbek)	157
Jacob B. Jensen (red.): Søren Knudsen: Lykkelig jeg der så det... Rejsedagbøger 1899-1903 (Margit Mogensen)	74
Niels Hørlück Jessen; Anders Myrthue, Per Grau Møller og Erland Porsmose: Landdistrikterne 1950-2050 (Kirsten Standgaard)	331
Birgitte Bøggild Johannsen, Hugo Johannsen (m.fl.): Lyngby kirke (Jens Johannsen)	68
Flemming Just, Carsten Porskrog Rasmussen og Ib Gejl: Fra køb- mandsgård til koncern. Korn- og Foderstof Kompagniet 1896-1996 (Erik Helmer Pedersen)	75
Harald Jørgensen: Foreningen af 1837 til forsømte børns frelse 1837-1985 (Ib Gejl)	148
Thomas Kappel: Roskilde Station 1847-1997. Banens byggeskik (Henrik Stissing Jensen)	155
Knud E. Korff: Ret og pligt i det 17. århundrede. Retspraksis samt økonomiske, sociale og kriminelle forhold i Åsum herred 1640-48 (Tyge Krogh)	236
Bjørn Kullmann og Steen Ousager: Brasilianske forbindelser. Dansk virke i Brasilien gennem 400 år 1-2 (Niels Peter Stilling)	151
John T. Lauridsen (red.): Det Illegale Land og Folk januar 1945 – 5. maj 1945. Med register til det illegale Land og Folk 1941-1945 (Morten Thing)	76
Kåre Lauring og Kirsten A. Jappe: Købmand, sømand og superkargo. Guide til den florissante handels København (Erik Gøbel)	323
Margit Mogensen og Niels W. Bruun (udg.): Førstevdegnens Optegnelser. Optegnelsesbog for Anders Jensen Kier 1667-1693 (Birgit Kaiser)	237
Søren Mulvad: Seem Sogn. Folk og tilskikkelser i 1000 år. Af et grænsesogns historie (Jesper Thomassen)	146
Ingvard Mølbjerg: Møller og møllere i Vendsyssel – fra middelalder til vor tid (Henrik Gjøde Nielsen)	241
Dorthe Falcon Møller: Klang på Kalk – musiksymbolik i dansk kalkmaleri (Nils Hybel)	318
Frits Nicolaisen (red.): Overgaard (Anders Sode-Pedersen)	146
Karl Nielsen: Verden set fra Vesterbølle. Laurids Axelsen Præst i Vesterbølle 1681-1717 (Anders Sode-Pedersen)	321
Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955 1-2 (Jørgen Kühl)	158
Rikke Agnete Olsen: Riddertid og romantik (Kurt Villads Jensen)	320
Johannes Pedersen: Erindringer fra et Bondeliv (Peter Korsgaard)	151
Karl Peder Pedersen: Enevældens amtmænd. Danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning 1660-1848 (Birgit Løgstrup)	234
Knud Prange (red.): Det store i det små (Søren Federspiel)	67
Henning Poulsen (udg.): Skonnerten Skibladner af Rødvig. Beretninger fra en skipper og hans familie på Stevns (Erik Gøbel)	72
Lars Rumar (red.): Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden (Lars Bisgaard)	229
Ole Raakjær, Erik Lottrup, Birgitte Bech, Peter Bøllingtoft og Viggo Pedersen: Sulsted Kirke (Henrik Gjøde Nielsen)	69

Jacob Thode Ræder: Kærlighed i Kiel. Af en dansk officers efterladte papirer 1825-28 (Kim Furdal)	239
Henrik Zip Sane: Børnenes århundrede – interessen for de fremmede børn i det 20. århundredes Danmark (Ning de Coninck-Smith)	149
Bente, Peter og Alette Scavenius: Klintholm Gods. 200 år i slægten Scavenius' eje (Margit Mogensen)	240
Ellen Schrupf: Barnarbeid – plikt eller privilegium? Barnearbeid og oppvekst i to norske industrisamfunn i perioden 1850-1910 (Jeppe Tønsberg)	242
Niels Peter Stilling og Jens Johansen: Nordsjælland omkring år 1800. Akvareller af Jean Francois de Jonquières (Margit Mogensen)	326
Poul Thestrup, Steen Ousager og Hans Chr. Johansen: På sporet 1848-1997. Jernbanerne, DSB og samfundet. Bd. 1. Poul Thestrup: Dampen binder Danmarks sammen (til 1914), bd. 2. Steen Ousager: Krige og fornyelse (1914-1950) og bd. 3. Hans Chr. Johansen: Jernbanerne i bilismens skygge (1950-1997) (Niels Peter Stilling)	327
Hans Thomissøns Salmebog 1569 (Carsten Bach-Nielsen)	144
Johannes Wendt-Larsen: Et rastløst vækkende liv. Amtsprovst Peter Wilhelm Lützens virke i Lumby 1791-1844 (Hasse Neerbek)	238
Jens Velle (red.): Braut 1. Nordiske vejhistoriske studier (Michael Hertz) .	70

Meddelelser

Birgit Løgstrup: Redaktionsskifte	3
Dansk Historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde 18. april 1998	334
Dansk Historisk Fællesråds årsregnskab for 1997	339
Dansk Historisk Fællesråds budget for 1998	343

Danmark 1848 – systemskifte og borgerkrig

Michael Bregnsbo

Fortid og Nutid december 1998, s. 251-269

Året 1848 forbindes i Danmark med enevældens fredelige fald og vedtagelsen af en efter samtidens normer enestående demokratisk grundlov af 5. juni 1849. I det øvrige Europa kom det i 1848 til blodige revolutioner, og snart efter fik reaktionære kræfter atter overtaget. Hvorfor forløb udviklingen tilsyneladende så markant anderledes i Danmark? I artiklen gøres rede for en række langsigtede og kortsigtede faktorer, men nok så meget gøres gældende, at systemskiftet udløste en borgerkrig inden for den danske helstat, som havde stor betydning for den politiske udvikling. Dette taget i betragtning kan man godt betvivle, at det egentlig gik så fredeligt for sig i Danmark i 1848.

Michael Bregnsbo, f. 1962, ph.d., lektor ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Odense Universitet. Har bl.a. skrevet: *Historisk essay. Den danske vej. Om traditionen for den danske konsensuskultur, Historie 2*, 1996 og *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750-1848, belyst ved trykte prædikener. En politisk-idéhistorisk undersøgelse*, 1997.

I foråret 1998 var der 150-års jubilæum for frihedsrevolutionerne eller folkenes forår i 1848. I Danmark forbindes martsdagene 1848 med enevældens fredelige fald, med københavnernes store optog til kong Frederik 7. med krav om frihed, og den folkekære konges meddelelse om, at det gamle ministerium allerede var afskediget, og at han fra nu af betragtede sig selv som konstitutionel monark. I forlængelse heraf underskrev Frederik 7. den 5. juni 1849 Danmarks Riges Grundlov. 1848 er altså Danmarkshistoriens store frihedsår, her indførtes folkestyre. I andre lande i Europa er det imidlertid med noget mere blandede følelser, man ser tilbage på 1848. Også her lød kravet om politisk frihed mange steder, men her mødte det massiv modstand, frihedsbestræbelserne forbindes her især med blodige gade- og barrikadekampe. Selv om det måske nok lykkedes at tilkæmpe politiske rettigheder, så varede det ikke ved. Ofte udbrød kampe mellem moderate og radi-

kale kræfter blandt de nye magthavere. Allerede senere på året og navnlig i 1849 tog den politiske reaktion atter tæten, de nyvundne frihedsgoder blev sat ud af kraft, og lande som Preussen og Østrig fik stærkt autoritære forfatninger påoktrojeret.¹ På langt sigt fik erfaringerne fra 1848 dog her stor betydning for den politiske udvikling og den politiske kultur.² I Danmark oplevede man ikke et tilsvarende tilbageslag. Mens den valgte grundlovgivende rigsforsamling i Danmark første gang trådte sammen den 23. oktober 1848, foregik blodige gadekampe mellem hæren og de revolutionære i Wien. I slutningen af maj 1849 vedtog rigsforsamlingen en grundlov, som kong Frederik 7. den 5. juni satte sit navn under, dette skete samtidig med, at liberale, revolutionære regeringer i de tyske stater blev slået ned med den preussiske hærs hjælp.³ Det varige og tilsyneladende fredelige systemskifte i Danmark har utvivlsomt haft stor indflydelse på dansk selvforståelse, på

den politiske kultur i Danmark og på den danske konsensustradition. Det har ført til en opfattelse af en dansk egenart med vægt på demokratiske og folkelige værdier, der betragtes som særegent danske, og, som mange derfor føler, i dag er truede stillet over for tættere europæisk integration og internationalisering i øvrigt. Der kan derfor være grund til at se nærmere på, hvorfor den politiske udvikling i Danmark i 1848 og i årene derefter forløb så markant anderledes end i f.eks. Preussen og Østrig.

Udtrykket Danmark er ikke noget entydigt begreb. Det danske monarki var en helstat, der foruden kongeriget Danmark bestod af hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg, hvis hertug var identisk med kongen af Danmark. Kongen/hertugen var altså forenende faktor mellem statens forskellige dele. Lovgivning, forvaltning og retsvæsen i kongeriget og hertugdømmerne var forskellig, og Kongeågrænsen mellem kongeriget og hertugdømmet Slesvig var en toldgrænse. I 1460 var den danske kong Christian 1. i kraft af Ribe-privilegiet blevet hertug af Slesvig og greve af Holsten. Ved denne lejlighed havde han mht. Slesvig og Holsten måttet love, »*dat se bliwen ewich tosammende ungedelt*«, dvs. de to landskabers udelelighed, enhed og sammenhørighed. Hvad der var sket i 1460 var med andre ord en *personalunion* mellem kongeriget Danmark, hertugdømmet Slesvig og grevskabet Holsten (som 1474 blev ophøjet til hertugdømme), og en *realunion* mellem Slesvig og Holsten. For at vende tilbage til det 19. århundrede var situationen den, at Holsten var medlem af Det tyske Forbund, en løs sammenslutning af store og små tyske stater, Slesvig derimod ikke.⁴ Hertugdømmet Lauenburg har ikke så stor betydning i vores sammenhæng. Når der her i artiklen tales om Danmark eller kongeriget, menes landet indtil Kon-

geå-grænsen; med hertugdømmerne menes Slesvig og Holsten, idet Lauenburg kun er indbefattet, hvis det udtrykkeligt er anført. Staten som helhed bestående af kongeriget og hertugdømmerne bliver benævnt det danske monarki, den danske helstat eller slet og ret helstaten.

Forskningsoversigt

Der foreligger megen dansk forskning af stor lødighed, og som selv om den undertiden har mange år på bagen, kan den fortsat anvendes.⁵ Denne forskning er imidlertid ofte koncentreret om at klarlægge det komplekse og rigt facetterede begivenhedsforløb i den danske helstat 1848 og de følgende år, hvorimod der i ringere grad er tale om analyse af årsagerne til det specifikke forløb endsige sammenligninger med forholdene i andre lande. Selvfølgelig er det ikke forbigået opmærksomheden, at begivenhederne i den danske helstat fandt sted imens oprør og revolutioner var brudt ud i lys lue mange steder i Europa; ikke mindst er udbruddet af oprøret i Slesvig-Holsten blevet anskuet i sammenhæng med den revolutionære bølge i Tyskland. Ej heller har forskerne overset, at forholdet mellem den danske konge Frederik 7. og hans folk samt den udprægede og harmoniske folkelige samdrægtighed i Danmark i 1848 (»*ånden fra 48*«) var enestående sammenholdet med forholdet mellem monarker og undersætter i så mange andre lande. Det er der udtrykt glæde og slet skjult stolthed over, men noget forsøg på at udrede årsagerne har der ikke været tale om.⁶

Fra de senere år foreligger der dog forskning, hvor årsagsforholdene har fået en central placering, og hvor der i nogle tilfælde er foretaget sammenligninger med forhold i udlandet. Hans Vammen har gjort opmærksom på, at

Figur 1. Nikolaj Habbes maleri »Reservesoldater på marchen 1848« (1851) blev hurtigt en klassiker, når man skulle udtrykke »ånden fra 1848«. Soldaterne, der er fulde af patriotisme og kampiver, får under et holdt på vej til borgerkrigen i Slesvig-Holsten gratis forfriskninger af en bondekone. At vi her står over for afgørende og måske skæbnesvangre begivenheder, signalerer Habbe med den lille dreng, der tydeligt gør beskueren opmærksom på, at man her er vidne til noget stort og vigtigt. (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot).

det hidtidige danske styre allerede før Christian 8.'s død den 20. januar 1848 havde forberedt et systemskifte, og at »det danske systemskifte foregik uden direkte pres nedefra og i realiteten var afgjort, før det første gny fra Februarrevolutionen nede i Europa nåede Danmark«. ⁷ Der kan ligeledes konstateres en tendens til at anskue konflikten med hertugdømmerne Slesvig-Holsten og disses støtter fra Det tyske Forbund som en dansk-tysk nationalitetskonflikt, en etnisk borgerkrig inden for helstaten. Dette er sket under indtryk af borgerkrigen i det tidligere Jugo-

slavien og lignende nationalitetskonflikter. ⁸ Det er blevet accentueret af, at udarbejdelsen og vedtagelsen af den efter samtidens normer enestående liberale grundlov af 5. juni 1849 fandt sted mens landet befandt sig i borgerkrig. I en situation, hvor landets sønner af bondestanden satte liv og lemmer på spil for fædrelandet, kunne/turde man ikke nægte bondestanden valgret. ⁹ I mange af de revolutioner i Europa i 1848, hvor forandringerne ikke fik lov at bestå uantastede særlig længe, var officerer og godsejere centrale skikkelser i den politiske reaktion.

tion mod de revolutionære regeringer. For disse grupper vedkommende i Danmark er der foretaget studier med internationalt komparativt sigte. Gunner Lind har analyseret officersstanden under enevælden og sammenholdt den med officerer i udlandet. Den danske officersstands sociale forhold adskilte sig markant fra det meste af det øvrige Europa. Dette skyldtes enevælden og omstændighederne ved dens indførelse i 1660. Dengang var det adelige rigsråd blevet afskaffet og adelen frataget sine politiske rettigheder. Enevoldskongerne frygtede derfor, at adelen skulle pønse på at afskaffe enevælden og genvinde sin fordums politiske magt, og følgelig blev adelen udsat for »negativ særbehandling« ved besættelse af officersposter. Her blev til gengæld udlændinge og mænd af borgerlig herkomst foretrukket. Herved adskilte Danmark sig markant fra det øvrige Europa, hvor der til officersprofessionen plejede at knytte sig betingelser om adelskab og jordegodsbesiddelse. I Danmark var der til officersstanden først og fremmest knyttet militærfaglig professionalisme, hvorved standen efterhånden i højere og højere grad blev »borgerliggjort« og kom til at dele værdier med den liberale, borgerlige opposition mod enevælden, hvortil den også havde mange sociale kontakter og fælles interesser. Derved blev officersstanden i Danmark i langt højere grad velvilligt indstillet over for det politiske systemskifte i 1848.¹⁰

Forhold af lignende art gælder for godsejerne. Niels Clemmensen har undersøgt de danske godsejere og draget sammenligninger til deres preussiske standsfæller. Han konkluderer, at danske godsejere kun i begrænset omfang udgjorde en feudal eller en politisk elite. Politisk og socialt var de splittede mellem godsejere, der nærrede traditionelle, feudale holdninger og moderne agrarkapitalistiske foretagere. De var »borgerliggjorte«, og deres socialise-

ring stemte i højere grad overens med borgerskabets end med bondestandens. Og bondestanden var i Danmark socialt og politisk stærk og ville ikke indgå i et sådant feudalt forhold. Det hang sammen med, at godsejerne i Danmark allerede længe før 1848 var blevet bortelimineret som politisk klasse. Forholdene i Preussen var også på dét punkt meget anderledes. Der var godsejerstanden mere homogen og mere feudalt sindet og kun i ringe grad rodfæstet i borgerlige værdier. Politisk stod den stærkt, mens bondestanden stod langt svagere og var langt mere afhængig af godsejerne.¹¹

Det kan konstateres, at fokuspunktet i forskningen har ændret sig. Fra oprindeligt at beskæftige sig med klarlægning af selve begivenhedsforløbet i 1848, lødigt og redeligt, men uden udblik og komparationer til forholdene i resten af Europa, har de senere års forskning på forskellig vis sat spørgsmålstegn ved det billede af begivenhederne i 1848 i Danmark som præget af fredsommelighed, besindighed, harmoni og samdrægtighed mellem konge og folk og mellem forskellige samfundsgrupper. Sammenlignende studier af to samfundsgrupper, der ikke mindst i Preussen førte an i den politiske reaktion, officerer og godsejere, peger begge på, at i Danmark gjorde en udpræget »borgerliggørelse« sig gældende, hvad der havde betydning for disse grupper anderledes politiske indstilling i Danmark i 1848, og som har sin rod langt tilbage i tiden, nemlig i enevældens etablering og de omstændigheder, det skete under.

Der er således en udvikling i gang i retning af at omvurdere systemskiftet i 1848 og tilblivelsen af 1849-grundloven. De ovennævnte studier fokuserer dog på forskellige punkter og giver ikke nogen ny helhedsfortolkning i komparativt perspektiv. Dette vil da også kræve megen yderligere forskning, både i forholdene internt i Dan-

mark og sammenligninger med andre områder eller lande i Europa. Formålet med denne artikel er ikke en sådan helhedstolkning, men derimod på grundlag af eksisterende forskning at søge at skitsere nogle udviklingslinjer og sammenhænge, at søge at påpege nogle faktorer, der kunne formodes at være af afgørende betydning for den måde, tingene foregik på i Danmark i året 1848. Der er som sagt kun tale om en skitse, og nærmere undersøgelser må så sidenhen undersøge de forskellige faktorer nøjere, vurdere deres vægt i forhold til hinanden og navnlig sætte dem i relation til udenlandske forhold. Der vil i undersøgelsen blive bragt eksempler på tilsvarende forhold i udlandet, men nogen systematisk udnyttelse af den udenlandske forskning i emnet er der ikke tale om.

Af den ovennævnte forskningsoversigt fremgik det, at de undersøgelser, hvor der er gjort mest ud af udblik til udlandet, peger i retning af, at omstændighederne ved enevældens indførelse i 1660 havde en betydning på langt sigt for de særlige danske forhold i 1848, og i forsøget på at indkredse det særlige danske forløb kunne en sondring mellem lang- og kortsigtede forhold derfor tænkes at være frugtbar.

Langsigtede forhold

Den danske enevælde var den mest konsekvent gennemførte form for absolutisme nogetsteds i Europa – i hvert fald på papiret. Ifølge Kongeloven af 1665 var kongen i besiddelse af al udøvende, lovgivende og dømmende magt. Indtil 1831/34 fandtes ingen stænderforsamlinger eller andre korporative organer med en eller anden form for medbestemmelsesret. De stænderforsamlinger, der blev besluttet i 1831 og valgtes i 1834, var kun rådgivende.¹² Men til trods for at den

danske enevælde ideologisk set var så yderligtgående – eller måske netop derfor – var det danske system på mange punkter mere åbent og meritokratisk end andre politiske systemer i samtiden, der ellers ikke var så vidtgående absolutistiske. Officersstandens sammensætning og rekruttering er tidligere nævnt. De privilegier, som den danske adel efter 1660 var i besiddelse af, knyttede sig først og fremmest til jordegodsbesiddelse, men sådanne privilegier kunne enhver gods-ejer få efter enevældens indførelse – adelig eller ej. Omvendt var adelsprivilegierne ikke så forfærdelig meget værd, hvis man var adelig uden at eje jordegods.¹³ Til sammenligning kan nævnes, at i et land som Sverige, hvis *riksdagsstyre* adskilte sig markant fra Danmark, var der helt ind i 1800-tallet visse embeder, som var forbeholdt adelsmænd.¹⁴ Desuden havde det danske enevældige styre været i stand til at forny sig og haft held til at fremstille sig selv som reformvenligt, humanitært og almengavnligt. Styret havde fra de sidste årtier af 1700-tallet skabt og formået at udbrede myten om en særlig »dansk vej«, kendetegnet ved konsensus, harmonisk samvirke mellem konge og folk, kongens virke for indenrigspolitiske reformer i stedet for – som andre fyrster – at søge at udmærke sig i krig, og i det hele taget statens generelt set gode og hæderlige væsen. Medvirkende til at befæste og udbrede denne myte var ikke mindst den lange neutralitetsperiode i 1700-tallet, hvor helstaten var i stand til at holde sig ude af periodens mange krige og til gengæld drage store fordele af udenrigshandelen og -søfarten (den florissante handelsperiode). Og i samme periode fandt de store landboreformer sted, hvorved ifølge myten statsmagten greb ind og befriede bønderne fra den uret og vilkårlighed, de var udsat for fra godsejerside, og hvorved der skabtes en stand af myndige, selv-

hjulpede og selvbevidste danske bønder. Dette skabte altsammen en kapital af tillid og forventninger til statsmagten, som var stor nok til efter år 1800 at kunne overleve krig, nederlag og økonomisk smalhals.¹⁵

Kortsigtede forhold

I løbet af 1830'erne og 1840'erne blev den danske helstat i stigende grad udsat for spændinger af mange slags. I liberale kredse ønskede man en fri forfatning. Efter Frederik 6.'s død i 1839 håbede mange, at den nye konge, Christian 8., der som Norges konge i 1814 havde givet dette land en fri grundlov, ville gøre det samme for Danmarks vedkommende. Kongen fandt imidlertid ikke, at tiden var moden, og det fremkaldte udbredt skuffelse.¹⁶ Større tillid til det enevældige styre nåedes derimod blandt bondebefolkningen. Her havde mange politiske og sociale krav, særlig var man utilfreds med den måde, skatte- og værnepligtsbyrderne var fordelt på, og som man fandt belastede bondestanden uforholdsmæssigt. Med »den danske vej«, og ikke mindst landboreformerne¹⁷ i erindring, så bondestanden imidlertid hen til enevoldskongen og ikke til den liberale opposition med dens forfatningskrav, som den, der kunne rette op på disse misforhold. Men det betød som nævnt ikke, at bønderne var tilfredse med den aktuelle tingenes tilstand, tværtimod udfoldede de i 1840'erne en udpræget politisk aktivitet i form af møder og underskriftsindsamlinger. Dette foruroligede regeringen, som derfor den 8. november 1845 udsendte det såkaldte bondecirkulære, der lagde meget betydelige begrænsninger på bøndernes muligheder for at forsamles, ja på det nærmeste forbød det. Dette blev modtaget med dyb skuffelse blandt landbefolkningen, bønderne mistede tilliden til enevoldskongen og

blev åbne for de liberales idéer om fri forfatning osv.¹⁸

Med bondestanden menes først og fremmest gårdmændene, de velbærgede sejrherre fra landboreformtiden. Under gårdmændene befandt sig imidlertid husmænd og landarbejdere, og denne gruppe havde fået deres sociale kår forringet ved landboreformerne. Også her begyndte man i løbet af 1840'erne at røre på sig og stille krav om forbedringer af retlige og sociale kår.¹⁹

Foruden disse spændinger og gæringsstendenser internt i kongeriget var der også spændinger mellem de forskellige dele af helstaten. Slesvig og Holsten var økonomisk set stærkt orienteret mod Nordtyskland, og i højere og højere grad efter oprettelsen af frihandelsforbundet Deutsches Zollverein i 1834 og den voksende bevægelse for øget integration mellem medlemsstaterne af Det tyske Forbund. Fra tysk side blev det 1841/42 foreslået, at den danske helstat skulle tilslutte sig Det tyske Forbund som »admiralstat«. Denne idé mødte imidlertid heftig modstand blandt danske liberale og blandt dansksindede slesvigere. De danske liberale blev af samme grund nationalliberale. Hvis alternativet var Danmark som »admiralstat«, så ville de langt hellere, at Holsten og Lauenburg blev udskilt af helstaten, og at Slesvig til gengæld blev tættere integreret i kongeriget. De tysksindede slesvigere ville imidlertid fastholde realunionen med Holsten og var slet ikke afvisende over for en slesvigsk tilslutning til Det tyske Forbund. Derved opstod slesvig-holstenismen, en separatistisk bevægelse. Hertugdømmet Slesvig var sprogligt delt. I den sydlige del var sproget overvejende tysk, i Mellemslesvig blandet, idet det tyske sprog dog her var på fremmarch, i Nordslesvig overvejende dansk.²⁰

Spændingerne imellem de forskellige dele af helstaten var endnu mere

indviklede, for der var også dynastiske problemer. I løbet af 1840'erne stod det mere og mere klart, at mandsstammen i kongehuset efter al sandsynlighed ville uddø med Christian 8.'s søn, kronprins Frederik (7.). For kongeriget og Lauenburgs vedkommende herskede der ikke tvivl om, at her gjaldt den *agnatisk-kognatiske arvefølge*, dvs. at tronen kunne arves af mandlige efterkommere af kvindelige medlemmer af kongefamilien. Om dette også var tilfældet i Slesvig, således som den danske regering mente, var imidlertid stærkt omstridt, og i Holsten var det i hvert fald ikke sådan, her kunne bl.a. den russiske tsar gøre arvekrav gældende. Helstaten var således truet af en sprængning. Den augustenburgske hertugfamilie var af den opfattelse, at der i Slesvig og Holsten kun gjaldt *agnatisk arvefølge*, dvs. at hertugtitlen kun kunne nedarves gennem mandlige familiemedlemmer, og følgelig at en augustenborger skulle blive hertug af Slesvig og Holsten, hvis mandsstammen i det danske kongehus uddøde. Derved opstod en umage alliance mellem de tysksindede, liberale slesvig-holstenere og den aristokratiske augustenborgerfamilie. Augustenborgerne havde gode forbindelser til en række udenlandske fyrstehoffer og var derigennem i stand til effektivt at virke for deres egen og den slesvig-holstenske sag.²¹

I løbet af 1840'erne var den danske helstat altså præget af bestandigt voksende spændinger og modsætninger. Politisk mellem enevælde og liberalisme, socialt mellem bønder og godsejere, mellem bønder og den øvrige befolkning og mellem landbosamfundets nedre lag og resten af samfundet. Etnisk set var der modsætninger mellem dansk- og tysksindede slesvigere, nationalt set mellem seperatistiske slesvig-holstenere og kongeriget og dynastisk mellem kongen af Danmark og den augustenburgske hertugfamilie.

Der var således absolut ikke tale om idel lykke og harmoni inden for helstaten i årene op til 1848, men der er to træk umiddelbart forud for systemskiftet i 1848, som i europæisk sammenhæng var usædvanlige:

1. Den hidtidige regering havde allerede selv opgivet enevælden. Christian 8.'s styre havde på baggrund af de stærke og voksende spændinger både internt i kongeriget og i forholdet mellem monarkiets forskellige dele indset, at det bestående system ikke længere lod sig opretholde og truffet forberedelser til en systemforandring, der rigtignok ikke var planlagt at skulle være så vidtgående, som systemforandringen i 1848 blev. Men helstatens regering havde altså selv erkendt behovet for vidtgående forfatningsændringer og det førend der udbrød revolution og uro i Paris og andre steder i Europa.²²

2. Christian 8. døde efter kort tids sygdom den 20. januar 1848. Det forhold at den hidtidige monark afgik ved døden umiddelbart før revolutionerne i 1848 brød ud, var et andet særtræk ved helstaten. Christian 8. havde som nævnt indtil sine sidste måneder vægret sig ved at udstede en fri forfatning og derved vakt megen bitterhed og skuffelse i liberale kredse. Men nu var han væk, monarkens person stod altså ikke længere i vejen for politiske og sociale forandringer, man kunne lægge gammelt nag til side og begynde på en frisk med den nye monark, Frederik 7. Her var forholdene i 1848 markant anderledes end i f.eks. Preussen, hvor man havde den samme konge før, i og efter 1848. Denne konge måtte i 1848 stærkt nødtvungent gå med til at opfylde liberale krav, han tidligere havde afslået, hvad der indebar et kolossalt prestigetab for ham.²³

Disse langsigtede og kortsigtede særlige forhold i den danske helstat har virket befordrende for den tilsyneladende fredelige og harmoniske overgang fra enevælde til fri forfatning i

Figur 2. Det danske martsministerium 1848. I øverste række ses f.v.: marineminister Christian Zahrtmann, minister uden portefølje Orla Lehmann og minister uden portefølje Lauritz Hvidt. I midterrækken ses f.v.: justitsminister Carl Emil Bardenfleth, regeringschefen grev Adam Wilhelm Moltke og udenrigsminister, grev Frederik Knuth, og i nederste række f.v.: krigsminister Anton Frederik Tscherning, kultusminister Ditlev Gothard Monrad og handelsminister Christian Albrecht Bluhme. Der findes ingen samtidig gengivelse af det danske martsministerium således som det er tilfældet med den provisoriske regering (fig. 3). Den her gengivne portrætsamling er fremstillet senere (Det kgl. Bibliotek).

Figur 3. Det slesvig-holstenske martsministerium 1848. Bagerst ses t.v. finans- og postminister M.T. Schmidt og t.h. prins Frederik af Nør, der blev krigsminister. I forreste række ses f.v. justitsminister Jürgen Bremer, regeringschefen Wilhelm Beseler, der også var indenrigsminister, politiminister Theodor Olshausen og udenrigsminister, grev Frederik Reventlow. Begge martsministerier var politisk bredt sammensatte, her sad både aristokrater, konservative, liberale og demokrater. Ude i Europa bekæmpede disse fløje bittert hinanden i 1848, men inden for helstaten overskyggede de nationale modsætninger alt andet. Samtidigt litografi af W. Heuer (Det kongelige Bibliotek).

kongeriget. Måske har tilfældigheder dog også noget at sige. Hvis en eller anden provokatør og/eller militærperson havde affyret et skud ind i folkemængden foran Christiansborg Slot den 21. marts 1848 med dødsfald til følge, således som det var tilfældet i bl.a. Berlin,²⁴ så ville der måske også være udbrudt gade- og barrikadekampe i København. Men dertil kom det nu engang ikke i København.

I Slesvig-Holsten opstod under indtryk af revolutionerne mange steder i Europa og ikke mindst under indtryk af de tyske bestræbelser for et samlet Tyskland stigende gæring og uro.²⁵ Kravet om, at også hertugdømmet

Slesvig skulle tilsluttes det planlagte samlede Tyskland var stærkt medvirkende til, at det i København kom til demonstrationen den 21. marts med krav om et nyt ministerium og sikring af Slesvigs tilhørsforhold til Danmark. Blandt slesvig-holstenerne blev efterretningerne om systemskiftet derfor opfattet som et kup, og en regering blev dannet. For at legitimere dette oprør hævdedes, at hertugen (dvs. Frederik 7.) var taget til fange af oprørerne i København, hvorfor man dannede en regering i »den ufrie hertugs« navn (se figur 3). I slutningen af marts fandt de første militære sammenstød mellem danske og slesvig-holstenske styrker

sted, de sidstnævnte fik snart efter militær støtte fra medlemmer af Det tyske Forbund, først og fremmest Preussen.²⁶

Dannelsen af den nye regering i København i marts 1848 og den borgerkrig, der snart efter udbrød i hertugdømmerne, synes at have fremkaldt en kollektiv, national løftelse i Danmark, der greb folk fra både de højere og lavere samfundslag, »ånden fra 1848«. Et lignende fænomen fandt sted i Slesvig-Holsten. Det danske martsministerium var ledet af lensgreve A.W. Moltke, som havde haft en høj regeringspost under det enevældige system og i øvrigt var landets største godsejer. Blandt medlemmerne af ministeriet var de nationalliberales ubestridte lederskikkelse, Orla Lehmann og den hidtidige demokratiske oppositions mest markante personlighed, A.F. Tscherning. Også det slesvig-holstenske martsministerium var bredt sammensat. Yderst til højre stod her prinsen af Nør, bror til hertugen af Augustenborg, og yderst til venstre stod Theodor Olshausen.²⁷ Både i Danmark og i Slesvig-Holsten var martsministerierne altså sammensat af både konservative og liberale, og af både aristokrater og demokrater. I stort set alle andre lande var det folk af sådanne anskuelser, der i 1848 indædt bekæmpede hinanden, men i Danmark og i hertugdømmerne sad de altså i regering sammen. Det nationale modsætningsforhold mellem dansk og tysk, striden om hertugdømmet Slesvigs statsretlige tilhørsforhold vejede således tungest og kom altså til at overskygge de ideologiske, politiske og sociale spændinger mellem befolkningen både i kongeriget og hertugdømmerne. Borgerkrigen fungerede således på begge sider som en politisk og social integrationskraft. Borgerkrigen var en direkte følge af enevældens fald, og set i det lys er det derfor tvivlsomt, om man kan sige, at enevælden faldt fredeligt og

ublodigt i helstaten, måske snarere tværtimod. I den danske helstat gik fronterne bare på andre leder og kanter end de fleste andre steder i Europa, men var bestemt ikke mindre ublodigt af den grund. I denne sammenknytning af begivenhederne i København og i hertugdømmerne, af systemskiftet i København og borgerkrigen inden for helstaten ligger nøglen til forklaringen på, hvorfor begivenhederne i Danmark 1848ff. forløb væsentlig anderledes end andre steder i Europa.

At »ånden fra 1848« virkede som politisk og social integrationskraft blev i øvrigt også iagttaget i samtiden. Den 28. marts 1848 skrev den unge københavnske skolemand Martin Hammerich således til sin svigerfader på godset Iselingen ved Vordingborg: »...en sådan bevægelse, der har tilintetgjort fordomme og skranke mellem mand og mand eller stand og stand og lært folket, at det er et folk, og øvet det i at bruge sin frihed under omstændigheder, der gør alle frie. At militæret med tillid følger en afskediget kaptajn [A.F. Tscherning, krigsminister i martsministeriet, MB], at Mynster [Sjællands biskop og hidtil loyal, konservativ støtte af enevælden] sidder som biskop under en lollandsk præst [D.G. Monrad, kulturminister i martsministeriet, MB] og (hvad jeg ved fra hans søn) har ytret, at så rask som alt går kunne det ikke være gået under det forrige ministerium, at bønderne møder med 600 vogne parat til at befordre tropperne, har alt meget at sige. Havde vi ikke fælles fjender ved grænsen, ville bevægelsen, der havde været uundgåelig, have fremkaldt splid og krig mellem borgere og stænder indbyrdes, mellem folket og kongen«.²⁸

Diskussion

Er det rimeligt at betragte Treårskrigen som en borgerkrig?²⁹ Hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg

(det sidstnævnte har ikke så stor betydning i denne sammenhæng) var dele af det danske monarki, dele af den danske helstat. Ifølge *Danmarks Nationalleksikon* er borgerkrig en »krig mellem to eller flere grupper inden for samme stat sædvanligvis med det formål at opnå regeringsmagten i landet eller at danne en ny selvstændig stat på en del af landets territorium«. ³⁰ Konflikten mellem kongeriget og Sles-

vig-Holsten må siges at falde ind under denne definition. Det er rigtigt, at udenlandske magter greb ind enten militært eller diplomatisk, men det ændrer ikke ved, at konflikten havde borgerkrigs karakter. Udenlandske magter greb som bekendt også ind i den spanske borgerkrig (1936-39) og i borgerkrigen i ex-Jugoslavien, men disse anses da ligefuldt for borgerkrige.

Men kan man sige, at borgerkrigen

Figur 4. Slaget ved Slesvig den 23. april 1848. I slaget tørnede danske tropper sammen med preussiske styrker, der var Slesvig-Holstens allierede. Litografiet af Gustav Kühn blev masseproduceret og udbredt over hele Tyskland. Derved har det været med til at danne manges bevidsthed om denne konflikt, der i Tyskland blev betragtet som en befrielseskamp mod Danmark (Museum für Volkskunde, Berlin).

var en direkte følge af enevældens fald, og at enevældens fald altså ikke blev så fredeligt og ublodigt, som det hidtil er blevet hævdet? Enevælden faldt nemlig ikke den 21. marts 1848, hvor det store folketog drog til Christiansborg Slot. For allerede i Christian 8.'s sidste tid var der truffet principbeslutning om dens afskaffelse, og efter otte dage på tronen undertegnede Frederik 7. et reskript, der bebudede en fælles stænderforsamling for helstaten. Med dette januarreskript af 28. januar 1848 var enevælden opgivet. Dette skete altså vel at mærke førend der var udbrudt revolution i Paris og før denne havde bredt sig til andre lande. Der var således – som Hans Vammen har gjort opmærksom på – ikke noget stærkt pres nedefra, der drev på regeringen for forfatningsændringer.³¹ Men med januarreskriptet opstod også et magtmæssigt tomrum, for nok var enevælden opgivet og en forfatning bebudet, men en ny styreform var endnu ikke gennemført. Og selv om det var revolutionerne i Europa og ikke mindst de tyske samlingsbestræbelser, der fik modsætningerne mellem kongeriget og hertugdømmerne til at bryde ud i lys lue,³² ja så virkede de ind på det nævnte magtmæssige tomrum. Både i kongeriget og i hertugdømmerne søgte man at udmønte enevældens fald til egen fordel. Og netop fordi enevoldsmagten nu var officielt opgivet, kunne ingen stærk statsmagt gribe ind og hindre parterne i at forfølge egne nationale mål, der var ikke længere noget styre, der kunne sætte sig ud over de nationale modsætninger og føre »helstatspolitik« så at sige. Derfor må borgerkrigen og den udvikling, der førte dertil, siges at være en direkte følge af, at enevælden havde opgivet sig selv. Men hvordan et eventuelt fortsat enevældigt styre ville have håndteret konflikterne i 1848, er ikke til at sige.

Med den ovennævnte tese om bor-

gerkrigen som politisk og social integrationskraft hævdes ikke, at politiske og sociale modsætninger aldeles ophævedes eller helt forsvandt. Socialt set kom det i foråret 1848 til uro i form af sammenstimlen og strejker blandt landbosamfundets lavere lag, husmænd og landarbejdere. Større voldelige sammenstød kom det ikke til, men martsministeriet gennemførte i foråret 1848 skyndsomst lovgivning, der greb ind i forholdet mellem godsejere og husmænd til fordel for sidstnævnte gruppe. Herefter stilnede bevægelsen på landet af.³³ Lignende uro forekom i øvrigt blandt landbefolkningen i hertugdømmerne.³⁴ Social revolution kom det altså ikke til, men frygten for at noget sådant kunne ske, således som man så det mange steder i Europa ved den tid, kan have været medvirkende til, at regeringen i Danmark greb så hurtigt ind og endda med lovgivning, der måske var mere radikal end den ville have været villig til under andre, mindre urolige omstændigheder.

Ej heller de politiske modsætninger ophørte. Tilhængere af det gamle system havde det dog svært, eftersom den enevældige regering før Februarrevolutionen og uden noget pres nedefra som nævnt selv havde opgivet enevælden, og den gamle konge var væk, og den nye konge havde nøje associeret sig med den ny tids mænd. Dertil kommer, at enevældens meritokratiske og anti-aristokratiske tradition ved embedsbesættelser havde medført, at der blandt de grupper af embedsmænd (ikke mindst officerer), som i andre stater stod fast på enevælden, i Danmark var mere liberalt-borgerlige indstillinger hos sådanne. Valgkampen i forbindelse med valget til den grundlovgivende rigsforsamling 5. oktober 1848 viste med al ønskelig tydelighed, at de politiske og sociale modsætninger ingenlunde var forsvundet. Rigsforsamlingens arbejde foregik som nævnt på et tidspunkt, hvor den politiske udvik-

ling i resten af Europa svingede stærkt mod højre, hvilket forsamlingen da også var opmærksom på. Det lykkedes at nå frem til et kompromis om lige og almindelig valgret og en rigsdag med et direkte valgt Folketing og et indirekte valgt Landsting.³⁵ Andre steder som i Preussen og Østrig blev sådanne grundlovgivende forsamlinger opløst ved militær magt, førend de havde nået at få gjort deres arbejde færdigt, og de forfatninger, der blev indført, hvad enten de var påoktrojerede eller ej, havde ikke tilnærmelsesvis så vidtgående valgretsbestemmelser. Som forklaring på Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1849 kan anføres, at »den danske vej«, ikke mindst opfattelsen af statsmagts indgreb til gennemførelse af bondefrigørelse tilbage i 1700-tallet, kan have fungeret som en kollektiv erindring og derved bidraget til, at modsætningerne mellem de forskellige samfundsgrupper ikke er blevet følt som uoverstigelige. Berømt/berytet er den senere konseilspræsident J.B.S. Estrups bemærkninger om den almindelige valgret: »...den største Daarskab i denne paa Daarskaber saa rige Tid«. ³⁶ Men Estrup var dog ikke knust ved situationen. I et brev til onklen, historikeren L. Engelstoft, i juni 1849 lod han denne forstå, at han var overbevist om, »at selve den ultrademokratiske grundlov vil tvinge den hidtil mest bevægede og højrostedede del af bondebefolkningen, nemlig de egentlige bønder eller gårdmænd, til at slutte sig til det konservative parti, hvor ved jeg vel at mærke kun forstår det parti, der holder på, at lov og orden skal respekteres, og ikke det, der holder på alle ikke tidssvarende institutioner«. ³⁷ Altså den landlige middelstand af selvejende og selvhjulpne gårdmænd, som var opstået ved landboreformerne i 1700-tallet – reformer som enevælden fik æren for – ansås for en garant mod udskejelser i demokratisk retning, derfor vovede mange at gå

med til en grundlov med valgretsbestemmelser, som de egentlig nærrede stor betænkelighed ved. Men der er dog tillige grund til at gøre opmærksom på, at grundloven blev vedtaget, mens landet befandt sig i en borgerkrig. Der blev indført almindelig værnepligt i 1848. Den grundlovgivende rigsforsamling forhandlede og grundloven vedtoges altså på et tidspunkt, hvor unge mænd satte liv og lemmer på spil for fædrelandet, og navnlig var det unge mænd af bondestand og de lavere klasser, der her bar byrderne. I dén situation har det været svært for modstandere af almindelig valgret at forklare repræsentanter for bondestanden og den øvrige almue, hvorfor deres sønner var gode nok til at kæmpe og dø for fædrelandet, men ikke til at få valgret. ³⁸ I lighed med lovgivningen om husmændenes forhold i relation til godsejerne kan der også her have været frygt for politisk og social uro, som har fået en og anden grundlovsfader til at gå med til mere vidtgående bestemmelser om valgret end han måske ville have gjort under andre omstændigheder. Men også dette er et udtryk for borgerkrigen som politisk og social integrationsfaktor.

Borgerkrigen varede til 1850, og hvis det altså var den, der virkede som politisk og social integrationskraft, skulle man da så ikke antage, at denne integrationskraft ophørte efter 1850, og at der følgelig i Danmark skulle være frembrudt de politiske og sociale problemer, man så andre steder? Godt nok ophørte borgerkrigen, men de problemer, der havde forårsaget den, bestod fortsat. Stormagterne var fast beslattede på, at den danske helstat skulle opretholdes, fordi man ikke ønskede preussisk kontrol med den vigtige flådehavn i Kiel, fordi noget sådant ville have forrykket den internationale magtbalance. Også spørgsmålet om hævvelse af de dynastisk-legitimistiske principper spillede en stor rolle, og

i den forbindelse så stormagterne, navnlig Rusland, ikke med blide øjne på den demokratisk vidtgående grundlov i Danmark.³⁹ 1850'ernes politik i helstaten var præget af forsøg på at skabe en fællesforfatning for hele monarkiet. En sådan forfatning skulle kunne tilfredsstille både det konservativt-aristokratiske slesvig-holstenske ridderskab og samtidig være acceptabel internt i kongeriget, dvs. en sådan fællesforfatning måtte ikke betyde alt for vidtgående indskrænkninger i junigrundloven. Men desforuden skulle en sådan fællesforfatning være acceptabel for stormagterne og for Det tyske Forbund, der kritisk holdt øje med forholdene inden for helstaten.⁴⁰ Det forhold at forskellige dele af helstaten havde kæmpet mod hinanden under borgerkrigen, og at der fra dansk side iværksattes en hårdhændet daniseringspolitik i Slesvig,⁴¹ lettede naturligvis ikke forsøgene på at finde en fællesforfatning, der kunne tilfredsstille alle parter eller i det mindste finde accept. Heller ikke for årene efter 1850 er det påstanden, at der ikke var politiske og sociale modsætninger internt i Danmark. Men stadig havde de, der ønskede indskrænkninger i juni-grundlovens valgretsbestemmelser det problem, at der ikke var nogen ledende samlingsfigur. Frederik 7. associerede som nævnt sig selv, og blev af andre associeret, med enevældens fald, og var i øvrigt som kongepersonlighed næppe videre egnet til at være ledende skikkelse i en sådan politisk modbevægelse, så i modsætning til f.eks. Preussens kong Friederich Wilhelm kunne han ikke finde anvendelse her. Vist blev der under ministeriet Ørsted søgt gennemført en oktrojeret helstatsforfatning og indskrænkninger i junigrundloven uden om Rigsdagen, men ministeriet vovede dog ikke at tage en direkte konfrontation med Rigsdagen i en grad, som man havde set det var sket med de vundne fri-

hedsgoder i andre lande i årene efter 1848.⁴² I så fald havde ministeriet nemlig måttet kæmpe på to fronter, dels internt i Danmark mod de liberale og demokratiske politiske kræfter, dels mod slesvig-holstenske politiske kræfter og det bagvedstående Tyske Forbund. Modsætningsforholdet mellem kongeriget og hertugdømmerne bidrog således stadig til at lægge en dæmper på modsætningerne internt i kongeriget.

Efter krigen 1864 måtte hertugdømmerne afstås, og konflikten med dem kunne således ikke længere virke som integrationskraft i kongeriget. Og det gjorde den heller ikke. Allerede i 1866 blev 1849-grundloven revideret i konservativ retning, den almindelige valgret til Landstinget blev indskrænket til fordel for privilegeret valgret til de højstbeskattede.⁴³ Grundlovsrevisionen var måske ikke så vidtgående som de tilbagekaldelser af de erhvervede frihedsgoder fra 1848, som man havde set andre steder i Europa. Men i Danmark havde man også i over 15 år prøvet at leve med et politisk system, der indebar meget vidtgående bestemmelser om valgret, og selv om mange ønskede dette begrænset, så havde man alligevel oplevet, hvordan et sådant system fungerede. Således havde man gjort den erfaring, at den almindelige valgret trods alt ikke havde ført til »*velstandens og alle lykkens kilders udtørrelse i landet*«, som den konservative politiker C.N. David havde hævdet i den grundlovgivende rigsforsamling.⁴⁴ Og disse erfaringer kan have bevirket, at der ikke var lyst eller vilje til mere vidtgående indskrænkninger.

Konklusion

Begivenhederne i kongeriget og i hertugdømmerne i 1848 og de følgende år bør anskues under ét, idet de nøje indvirkede på hinanden. Da begge parter

Figur 5. På David Monies maleri »Episode fra soldaternes hjemkomst i septemberdagene 1849« (1850) genser en soldat sin kone og to børn ved porten til Helligåndskirken i København. At krigen ikke endte lige lykkeligt for alle understreges af den sortklædte enke, der med tårer i øjnene overværer den lykkelige genforening. Monies maleri bidrog til at udbrede den farlige og skæbnsvangre myte om, at Danmark kom sejrrikt ud af krigene 1848-50 alene i kraft af egen styrke og dygtighed. (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot).

hørte under samme stat: den danske helstat må Treårskrigen derfor karakteriseres som en borgerkrig. Når histo-

rikere alligevel længe har kunnet mene, at det ved systemskiftet i Danmark 1848 gik usædvanlig fredeligt og

harmonisk for sig sammenholdt med andre lande i Europa, skyldes det, at man ikke har set det i sammenhæng med borgerkrigen. Men det skyldes også, at hændelserne i kongeriget i 1848 var langt mere komplicerede end en konflikt mellem enevælde og liberalisme. Der var tale om et konflikt-kompleks inden for den danske helstat, hvori indgik politiske, ideologiske, sociale, etniske, nationale, separatistiske og dynastiske faktorer. Nærmere forskning, ikke mindst med internationalt komparativt sigte, må veje og vurdere de forskellige faktorer i forhold til hinanden. Tager man borgerkrigen, der var en direkte følge af enevældens fald, i betragtning, kan man ikke sige, at enevælden faldt ublodigt, måske snarere tværtimod. Men udbruddet af borgerkrigen betød, at de politiske og sociale modsætninger internt i både kongeriget og hertugdømmerne blev overskygget af de nationale modsætninger. Borgerkrigen kom således til at virke som politisk og social integrationskraft. Når dette var muligt, hang det sammen med dels en række nærmere beskrevne langsigtede faktorer, der stammede tilbage fra enevældens indførelse 1660, og som betød en meritokratisk og anti-aristokratisk praksis. Dels med myten om den særlige fredelige og harmoniske »danske vej«, som havde stor udbredelse. Hertil hørte bl.a. landboreformerne, der havde skabt en borgerlig middelklasse af velstillede, besiddende gårdmænd på landet. På kort sigt var det danske monarki i 1830'erne og 1840'erne præget af mange modsætningsforhold af ideologisk, politisk, social og national art. På to punkter adskilte helstaten sig dog markant fra andre stater i 1848: for det første havde styret allerede selv opgivet enevælden, og for det andet var den hidtidige monark (Christian 8.) afgået ved døden, lige inden uvejret brød løs over Europa. Systemskiftet i 1848 forløb ikke mindre ublodigt og

ufredeligt end så mange andre steder, men konfliktmønstrene gik bare på andre leder og kanter i helstaten end andre steder i Europa.

Selv om kongeriget ved flere lejligheder gik af med sejren under borgerkrigen, så var det dog stormagternes

Figur 6. H.W. Bissens statue af den tapre landsoldat blev afsløret i Fredericia 6. juli 1858 på 9-årsdagen for det sejrige danske udfald fra byen. Monumentet bidrog til at skabe og vedligeholde den myte, at Danmark havde vundet Treårskrigen 1848-50 ved egen våbenlykke. (Postkort i Fredericia Museum).

mægling eller rettere pression, der afgjorde dens udfald. Men i kongeriget var den offentlige mening imidlertid af den opfattelse, at man havde sejret i kraft af egen våbenlykke. Dette afstedkom en farlig selvovervurdering og tilsvarende undervurdering af de internationale forhold, hvad der ledte lige til katastrofen i 1864. Nederlaget her medførte at nationalt trauma, der endnu ikke er overvundet, det fremgår f.eks. af den danske holdning til internationalt samarbejde. I Tyskland er man i 150-året for 1848 tilbøjelig til at fæstne sig ved, at selv om de vundne frihedsgoder i 1848 snart efter atter blev sat ud af kraft, så gav revolutionerne alligevel en række kollektive erfaringer mht. politisk aktivitet og deltagelse, som på sigt fik betydning. 1848-revolutionerne var således ikke bare det totale nederlag. I Danmark er 1848 blevet set som folkestyrets fødsel, og altså anderledes og utvetydigt positivt vurderet. Men set i lyset af borgerkrigen og den deraf følgende vej frem mod 1864 kunne man spørge, om der her ikke kunne være behov for en tilsvarende omvurdering af 1848 – med modsat fortegn.

Noter:

1. Et godt og overskueligt oversigtsværk over revolutionerne i Europa 1848ff. er Jonathan Sperber: *The European Revolutions, 1848-1851*, Cambridge 1994.
2. I den forskning vedr. 1848 først og fremmest i Tyskland, som er udkommet i anledning af 150-års-jubilæet, lægges ofte vægt på de langsigtede erfarings- og virkningshistoriske følger, som revolutionerne fik, og derved nedtones opfattelsen af 1848-revolutionerne som én stor fiasko. En del af den 1848-litteratur, der er udkommet i jubilæumsåret, er anmeldt i: Michael Bregnsbo: 1848 – en fejlslagen revolution?, *Nyt fra Historien* XLVII, 2, 1998, s. 65-69.
3. Mht. selve det kronologiske begivenhedsforløb i Danmark henvises til en af de brede Danmarkshistorier, f.eks. Vagn Skovgaard-Petersen: *Tiden 1814-1864*, i: H.P. Clausen

og Søren Mørch (red.): *Danmarks historie* 5, 1985 eller Claus Bjørn: *Fra reaktion til grundlov*, i: Olaf Olsen (red.): *Danmarkshistorie* 10, 1990. En kronologisk oversigt over begivenhederne i Europa kan fås i Jonathan Sperber: *The European Revolutions* samt Rüdiger Hachtmann: *Berlin 1848. Eine Politik- und Gesellschaftsgeschichte der Revolution*, Bonn 1997, s. 972-980.

4. H.V. Gregersen: *Danmarks Historie. Slesvig og Holsten før 1830*, 1981, s. 118-134 og 157-180.
5. Klassikeren her er Niels Neergaard: *Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848 til 1866* 1, 1892 [1973].
6. Dette fremgår af mange bidrag i brede danmarkshistoriske samleværker: A.D. Jørgensen: *Tidsrummet 1814-1864*, i: Johannes Steenstrup m.fl. (red.): *Danmarks Riges Historie* 6. A.D. Jørgensens bidrag er blevet selvstændigt udgivet ved Det historiske Institut ved Københavns Universitet, i: *Historiske Afhandlinger* 5-6, 1971. Povl Engelse toft: *Det danske Folk 1848-1864*, i: *Det danske Folks Historie* 6, 1928, revideret genoptryk i *Schultz' Danmarkshistorie* 4, 1942, Vilhelm la Cour: *Danmarks Historie* 2, 1940, Troels Fink: *Borgerne og Friheden. 1814-52*, i: Johan Hvidtfeldt m.fl. (red.): *Historikergruppens Danmarks historie* 2, 1951, Roar Skovmand: *Folkestyrets Fødsel 1830-1870*, i: John Danstrup og Hal Koch (red.): *Danmarks historie* 11, 1964. Ligeledes af følgende monografi om Danmark og 1848: Chr. Bokkenheuser og Jørgen Hatting: *Det begyndte i 48 – Aarene, da Friheden fødtes*, 1948.
7. Hans Vammen: *Casino 1848, Historisk Tidsskrift* 88,2, 1988, s. 255.
8. Søren Mørch: *Den sidste Danmarkshistorie. 57 fortællinger af fædrelandets historie*, 1996, s. 113-129 og Claus Bjørn: *Borgerkrig og revolution*, 1998. Uffe Østergaard har i *Weekendavisen* 15.-19. maj 1998 draget direkte og ikke uefne paralleller mellem helstaten 1848 og borgerkrigen i Ex-Jugoslavien.
9. Søren Mørch: *Den sidste Danmarkshistorie*.
10. Gunner Lind: *Military and Absolutism: The Army Officers of Denmark-Norway as a Social Group and Political Factor, 1660-1848*, *Scandinavian Journal of History* 12, 1987, s. 221-243, specielt s. 239-241, Gunner Lind: *Military State and Bourgeois Democracy*, i: Bo Stråth (udg.): *Democratisation in Scandinavia in Comparison*, Göteborg 1988, Gunner Lind: *Noblemen, Officers, and Democracy in Denmark. Values, Politics, and Interests 1660-1901*, i: Bo Stråth m.fl. (red.): *Language and the Construction of Class*

- Identities*, Göteborg 1990, s. 157-180. En anden gruppe af embedsmænd, der i hvert fald i Preussen stod tæt på reaktionens og det hidtidige styres side, var præstestanden, jvf. Rüdiger Hachtmann: *Berlin 1848*, s. 547-552. Også i Danmark hørte statskirkens præster til det enevældige styres støtter, men her var der dog også præster, der i samtidige udgivne prædikener i temmelig uforblommede vendinger gav udtryk for, at det bestående styre før eller siden nødvendigvis måtte afløses af noget nyt, og for hvem systemskiftet i 1848 altså ikke er kommet pludseligt og uønsket, jvf. Michael Bregnsbo: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750-1848, belyst ved trykte prædikener. En politisk-idéhistorisk undersøgelse*, Danish Humanist Texts and Studies 15, 1997, s. 299-304.
11. Niels Clemmensen: Intetsigende ræveskydende og l'hombrespillende landjunker. En komparativ undersøgelse af danske og preussiske godsejere i anden halvdel af 1800-tallet, 1066. *Tidsskrift for historisk Forskning* 27:1, 1997, Niels Clemmensen: 1848 und die dänischen Gutbesitzer. Die Gutbesitzer zwischen Absolutismus und Demokratisierung, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 123, Neumünster 1998, s. 205-213.
  12. Vagn Skovgaard-Petersen: *Tiden 1814-1869*.
  13. Sigurd Jensen: Stands- og klasseforhold i Danmark i tiden mellem slutningen af 1700-tallet og idag, i: *Ståndssamhällets upplösning i Norden*, Åbo 1954, s. 5-10.
  14. Sten Carlsson: *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865*, Lund 1949, passim.
  15. Michael Bregnsbo: Historisk essay. Den danske vej. Om traditionen for den danske konsensuskultur, *Historie* 2, 1996,
  16. Claus Bjørn: *Fra reaktion til grundlov*, s. 235-246.
  17. Michael Bregnsbo: *Historisk essay*.
  18. Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 31-52, Hans Jensen: Bondecirkulæret af 8. November 1845. Et Bidrag til Kristian 8.s Historie, *Historisk Tidsskrift* 9. rk., bd. 2, 1921-23.
  19. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelser gennem tiderne* 1, 1952, s. 111-144, Asger Th. Simonsen: *Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne*, 1977 og Thorkild Kjærgaard: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning, *Fortid og Nutid* 28, 1979.
  20. C.F. Allen: *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland 1-2*, 1857-58, Troels Fink: Admiralstatsplanerne i 1840'erne, i: Astrid Friis og Albert Olsen (red.): *Festskrift til Erik Arup den 22. november 1946*, s. 287-303, Troels Fink: Omkring Ejderpolitikens udformning. Danmarks forhold til Holsten og til det tyske forbund omkring 1840, *Jyske Samlinger* ny rk. 1, 1950-52, s. 93-106 og Alexander Scharff: Schleswig-Holstein in der deutschen und nord-europäischen Geschichte. Gesammelte Aufsätze, i: Horst Braunert m.fl. (udg.): *Kieler Historische Studien* 6, Stuttgart 1969.
  21. Holger Hjelholt: Arvefølgesag og forfatningsforhold i det danske monarki ved midten af det 19. århundrede. Fr. v. Pechlins virksomhed for monarkiets opretholdelse ca. 1845-51, *Det kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filosofiske Meddelelser* 46,3, 1973, Georg Nørregård: *Før stormen. Christian 8.s udenrigspolitik 1839-48*, 1974, s. 256-300, H.P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne, *Fra Als og Sundeved* 58, 1980.
  22. Hans Vammen: *Casino 1848*. Desuden: Niels Petersen (udg.): *Betænkninger fra Christian VIII's tid om styrelsen af det danske monarki*, 1969. Denne kildeudgave er anmeldt af Hans Vammen i *Historisk Tidsskrift* 75,2 1975, s. 352-357.
  23. Om forholdene i Preussen: Jonathan Sperber: *The European Revolutions.*, s. 114 og passim og Rüdiger Hachtmann: *Berlin 1848*, s. 120-203.
  24. Rüdiger Hachtmann: *Berlin 1848*, s. 157-172. Uffe Østergård gør gældende, at der den 21. marts 1848 i København var tale om den »relativt største demonstration i hovedstadens historie med næsten 20.000 deltagere«, og at kongen, selv om han havde villet, ikke havde nogen anden mulighed end at bøje sig for kravene (*Weekendavisen*). Men i andre europæiske hovedstæder reagerede fyrster i samme situation imidlertid anderledes.
  25. Claus Bjørn: *1848*, s. 33-61.
  26. Sst., s. 62-134.
  27. Sst., s. 62-115 og 135-150.
  28. Citeret efter sst., s. 137.
  29. Borgerkrigsopfattelsen har som nævnt vundet udbredelse inden for nyere forskning i emnet, men er i dansk-nationale kredse blevet heftigt modsagt, og man har her fastholdt, at Treårskrigen var en krig mellem Danmark og andre stater, jvf. Søren Krarup: Religionskrig, i: Søren Krarup (red.): *Tidehverv* 7, 72. årgang 1998, s. 129-130 og Erik Sloth: Den danske Sag, *Tidehverv* 7, s. 136-143. I enkelte nyere brede fremstillinger af Danmarkshistorien forekommer udtrykket »borgerkrig« om Treårskrigen, uden at synspunktet er konsekvent hævdet endside knyttet an til den indre, politiske udvikling i kongeriget: Roar Skovmand: *Folkestyrets Fødsel*, Vagn Skovgaard-Petersen: *Tiden*

- 1814-1869 og Claus Bjørn: *Fra reaktion til grundlov*. Udtrykket »borgerkrig« er også blevet benyttet i fremstillinger af Sønderjyllands eller Slesvig-Holstens historie, og set i et sådant lokalhistorisk perspektiv må dette da også forekomme meget nærliggende: Knud Fabricius: *Tidsrummet 1805-1854*, i: Vilhelm la Cour m.fl. (red.): *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk* 4, 1937-39, s. 341-396 og Lorenz Rerup: *Danmarks Historie. Slesvig og Holsten efter 1830*, 1982, s. 122-136.
30. Til sammenligning defineres borgerkrig ifølge Mogens N. Pedersen (red.): *Leksikon i statskundskab*, 1997 således: »krig mellem parter fra samme land, hvorunder det statslige magtapparat ... ikke længere opfattes som legitimt og derved ikke er i stand til at forhindre brug af våben mellem rivaliserende grupperinger eller imod sig selv«.
  31. Hans Vammen: *Casino 1848*.
  32. Hans Vammen gør sig i *Casino 1848* til talsmand for den opfattelse, at de nationalliberale og navnlig deres ledende politiker, Orla Lehmann, udbredte et rygte om, at der var udbrudt oprør i hertugdømmerne. Dette rygte var notorisk ikke sandt, men det var afgørende for folketøget til kongen den 21. marts og for dannelsen af den nye regering. Rygtet blev udbredt med det sigte at fremkalde et regeringsskifte. Der var vitterligt ikke oprør i hertugdømmerne, men da nyheden om regeringsskiftet i København nåede hertugdømmerne, udløste det så et oprør. Det er muligt, at det forholdt sig sådan, men de nationale spændinger mellem hertugdømmerne og kongeriget var allerede meget kraftige, rygtet blev troet, og der går som bekendt sjældent røg uden en brand.
  33. Claus Bjørn: *Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848*, 1985.
  34. Jan Klussmann: »Christus war Demokrat und Proletarier dazu«. Ländliche Unter-schichten und soziale Bewegung in Holstein 1848-1850, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 123, Neumünster 1998, Claus Bjørn: *1848*, s. 180-191.
  35. Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 285-315 og 376-444.
  36. Poul Bagge, Poul Engelstoft og Johs. Lomholdt-Thomsen (udg.): *Danske politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne* 4, 1958, s. 397.
  37. Citeret efter Claus Bjørn: *1848*, s. 191.
  38. Søren Mørch: *Den sidste danmarkshistorie*.
  39. Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 696-746, Alexander Scharff: Das Erste Londoner protokoll. Ein Beitrag zur europäischen Problematik der schleswig-holsteinischen Frage, i: Horst Braunert m.fl. (udg.): *Kieler Historische Studien*, s. 189-217, Holger Hjelholt: Great Britain, the Danish-German Conflict and the Danish Succession 1850-52. From the London Protocol to the Treaty of London (the 2nd of August 1850 and the 8th of May 1852), *Historisk-filosofiske Meddelelser udgivet af Det kongelige danske Videnskabernes Selskab* 45,1, 1971.
  40. Erik Møller: *Helstatens fald* 1-2, 1958.
  41. Holger Hjelholt: *Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850-1864)*, 1923, Holger Hjelholt: A. Regenburg (1815-1895). En dansk embedsmand, *Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland* 48, 1978, Alexander Scharff: Die dänische Sprachpolitik in Mittelschleswig 1851-1864, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 91, Neumünster 1966.
  42. Roar Skovmand: *Folkestyrets fødsel*, s. 322-336.
  43. Lorenz Rerup: *Tiden 1864-1914*, i: Søren Mørch (red.): *Danmarks historie* 6, 1989 s. 149-155.
  44. Citeret efter Roar Skovmand: *Folkestyrets fødsel*, s. 285.

Dogmer og dilemmaer i mellemkrigstidens kirkearkitektur: traditionalisme eller funktionalisme

I skyggen af Klint

Carsten Bach-Nielsen

Fortid og Nutid december 1998, s. 270-293

Arkitekten P.V. Jensen Klints arkitektur er rodfæstet i nationalromantikken. Hans hovedværk, Grundtvigskirken, indviedes i 1940 efter en planlægnings- og byggeperiode på omkring 25 år. Han var lærer og inspirator for et stærkt kuld af arkitekter, der af ham lærte en høj respekt for håndværket og de traditionelle former. Nogle fulgte det nationalt-konservative spor, andre søgte nybrud gennem en mere rationel arkitektur med afsæt i nyklassicismen. Det parallelle forløb mellem Jensen Klint og hans elevs bestræbelser indenfor kirkebyggeriet viser sig frem til 1945 i en vilje til stadig at tolke og nytolke de historisk givne former. Ud af denne kamp mod stilen vokser efterhånden den funktionelle tradition.

Carsten Bach-Nielsen, f. 1955, lic.theol, bifagseksamen i kunsthistorie. Lektor i kirkehistorie og leder af Det teologiske Fakultets bibliotek, Aarhus Universitet.

P.V. Jensen Klint er blandt de mest markante og beundrede mænd i dansk arkitekturhistorie. På samme tid reformator og traditionalist. Hans Grundtvigskirke er, som han selv ville sige, en kendsgerning: et vidne om, at en dansk håndværks- og bygningstradition efter en dekadenceperiode førtes videre, ja hér kunne fejre sin triumf. Siden middelalderen har så mange sten ikke været brændt og stablet til en kirke. Intet stål og ingen jernbeton. Kun sten og tømmer. Og indviet i skæbneåret 1940.

Der skal ikke skrubes i pudsen på Grundtvigskirken. Dels er der ingen puds, dels er den et ultimativt værk. Men en bygning rejst i den størrelse og med den anstrengelse må kaste en skygge. Jensen Klint opfattede ikke sig selv som genial kunstner, men kaldte sig selv for bygmester. Hans kirke er ikke faldet ud af himmelen.

Impulsen stammer et sted fra; fra en bevægelse, en protest, en konservativ revolution i dansk arkitekturs liv og udvikling. Hvilken udvikling var det, Klint protesterede mod, hvem var hans kampfæller, hvilken betydning fik det arkitektursyn, han stod for – og hvad gjorde de af hans venner, elever og beundrere, der ville noget andet?

Man kan ikke skrive nyere arkitekturhistorie ud fra kirkebyggeriet alene, da kirkerne reflekterer og responderer på så forskellige ting som bygningsrestaurering, udviklinger og eksperimenter i eksempelvis boligbyggeriet – især i dette århundredes første halvdel. Det er de samme arkitekter, der tegner banegårde, brandstationer, boligkarréer og kirker. Selv Jensen Klint kan i kraft af sit glødende engagement i restaurering, udviklingen af »det lille hus på landet«, byplanlægning og kunsthåndværk ikke etiketteres som

kirkearkitekt. Så det må blive kirkebyggeriet i samspil med generelle udviklinger, der bliver emnet her. Og synsvinkelen lægges fra provinsen.

Arkitekturen i sidste halvdel af 19. århundrede sammenfattes med rette ofte under overskrifter som internationalisme, eklekticisme, historicisme, stilblanding og stilforvirring, men man kunne også sige traditionstab eller materialesvind. Bestræbelsen blandt de yngre arkitekter var siden 1890'erne at bekæmpe dette, at skabe arkitekturen et nyt fundament – måske mere ved at se tilbage end frem. Spørgsmålet er blot, hvorhen og hvor langt man skuer bagud i traditionen – og hvad man tilføjer den af nyt.

Interessen for landsbykirken i forrige århundrede var ikke stor. Enevælden havde stort set ikke leveret nogen kirker på landet og da landsamfundet frem til hedeopdyrkningen, landbrugsgets modernisering og jernbanens fremkomst var forholdsvis statisk, var der ingen grund til at bygge flere. De romanske kirker med deres tilbygninger var dog jævnt hen i elendig forfatning. Initiativ til restaurering af landsbykirker foretoges ikke efter brugsbetingede kriterier, men af nationalhistoriske årsager. De kirker, der udvalgte til restaurering var sådanne, der havde haft betydning i Danmarkshistorien eller rummede så rigelige rester af arkitektonisk værdi, at det skønnedes værd at redde dem for eftertiden. De første restauratorer var nogle hårde karle. Den kendteste, H.B. Storck, fulgte de mest moderne europæiske principper, nemlig franskmanden Viollet-le-Ducs, der gik ud på at rense de ældste dele af bygningen for senere tilføjelser, hvilket i praksis vil sige at en romansk kirke skulle befries fra sine gotiske eller renaissance tilføjelser. Dermed fjernedes historiens ar. Kirken burde – som akademikerne mente det – stå som den dag, den blev opført, »historisk korrekt«.

Sådan gik det bl.a. kirkerne i Skarpalling, Hee, Bjernede, Tveje Merløse og Store Heddinge. Metoden anvendtes også overfor bykirker som Stubbe-købing og Vor Frue i Horsens – mens den helt radikale måde at klare problemerne på var at nedrive de gamle bygninger og genopføre dem i mere eller mindre korrekt stil. Nebelongs og Storcks genopførelse af Domkirken i Viborg er det skræmmende eksempel. Tænkt ved et tegnebord, tør, akademisk, udført med lineal, passer og ingeniørmæssig præcision helt ned til behandlingen af naturstenen. Da der ikke var så mange lignende bygninger i Danmark at skæve til, lånte man lidt fra udenlandske eksempler. Storcks indvendige dekoration blev således i mangel på bedre forlæg kopieret fra Michaelskirken i Hildesheim. I senere tilfælde tegnede man blot en ny historicistisk murstenskirke i stedet for den gamle – og førte enkelte billedkvadre, gravminder og inventarstykker over i den, eksempelvis i Holbæk, Holstebro og Aalborg (Vor Frue). Restaureringerne viser nok en interesse for det historiske og nationale, men hensigten er dog ligeså meget at lade nogle af vore sparsomme bygningsminder fremstå med international standard. Det var et af resultaterne af 1864.

De mere jævne, men faldefærdige middelalderlige landsbykirker var der jo nok af. De kunne som regel gerne rives ned eller bortsprænges, for så vidt nogen ville betale for opførelsen af en ny. Det er denne udvikling, der eskalerede i sidste del af 19. århundrede. Tilskyndelsen i sognene til at få en nymodens erstatning i maskingotik for et skimlet, skævt og utæt vrag af en middelalderkirke, var forståelig nok. Befolkningstallet steg. Hvor nyt land, især i Nord- og Vestjylland, lagdes under plov, opstod behovet for filialkirker. Hvor jernbanen kom frem, voksede nye byer med kirkebehov op. Stationsbyen som begreb og virkelighed kom til at

præsentere helt nye problemer. Der er en friskhed over den iver, foregangs-mændene og de fælles initiativer viser. Der er ingen ond hensigt i det arkitektur-mæssigt onde, kirkekommissionen i Hammerum Herred udrettede fra 1870'erne til 90'erne. Man kan se kommissionen som en pendent til Foreningen for små Kirkers Opførelse, Kirkesagens og Kirkefondets byggevirksomhed i København i de samme år. Når staten ikke tager initiativer, må man selv. I Hammerum Herred og omegn nedreves adskillige gamle kirker, som erstattedes med moderne kirker, oftest i maskinfremstillede røde tegl med skifertage. Pengene var små, statens bevillinger ringe. Den kongelige bygningsinspektør L.A. Winstrup protesterede – men bygget blev der. 20 kirker opført af folk som C.A. Wiinholt og Rudolf Frimodt Clausen.¹ Disse spredte også ødelæggelse andre steder i landet. Wiinholt mest i Østthimmerland (eks. Terndrup og Hadsund) og Clausen i Århus Stift (eks. Vridders). Han var søn af biskop Clausen. Om disse kirker kan man sige, at de ganske afgjort ikke passer til eller repræsenterer dansk byggeskik. Det er nok muligt, at Wiinholt var inspireret af Grækenland og som sine kolleger havde en vis anelse om historiske stilarter, men anvendelsen af dem var helt udvendig. Det var eksempler på en tillempelse af europæiske forbilleder, der oftest omsattes til virkelighed i store byer, hvor de fulgte den stilindpakning, også vandværker, pakhuse og fabrikker fik. På Århuskanten udfoldede folk som kgl. bygningsinspektør V.T. Walther og arkitekt W.C. Puck sig. Den sidste med valgmenighedskirken i Bering og den – indenfor sin genre – fantastiske minaturekatedral i Storning (fig. 1). Den burde fredes. Det påfaldende ved disse arkitekter er, at de i deres historicisme ikke anvender motiver fra eller lader sig inspirere af dansk arkitektur. Nej, det er den store fra Verona, Ravenna

og Lombardiet, fransk-engelsk gotik, ja endog byzantinsk kunst. Man må nok sige, at den universelle kirke sætter sig spor i det lokale Danmark.

Det var ikke alene det, at kirkerne var forfærdelige, der fyldte en yngre arkitektgeneration med rædsel. Det var det generelt usle arkitektoniske stade – og udsigten til at hele landet snart ville være bebygget med hæslige huse. Udført af uskoledede bygmestre efter tilfældige stilblandende principper og uden forbindelsen bagud til det traditionelle byggesæt. Jordlovene med udparcellering af tusinder af husmandsbrug, der ifølge husmændenes agitatorer ville gøre hele Danmark til en have, betød at der skulle bygges som aldrig før ude i landet. På en måde var det landskabsmæssige værdier, der nu stod på spil. Man måtte se i øjnene, at hele landet snart ville være bebygget. Man indså endvidere, at byerne ville forslummes, at grænsen mellem land og by ville blive sløret gennem en afvandring fra de overbefolkede bykerner. Planløse villakvarterer med individuelle huse i enhver stil ville opstå.

De første initiativer til imødegåelse af denne udvikling kom fra arkitektside. Ikke i kraft af lovgivning og indgreb, men ved pædagogik, ved eksemplets magt. Når nu bygmestre og arkitekter ikke længer havde noget fordybet kendskab til traditionen, så måtte man genopdyrke det. Foreningen af 3. December 1892 havde til formål at opmåle og beskrive gammel dansk arkitektur med henblik på bevarelse og inspiration, fordybelse i den gamle byggeskik.² De arkitektstuderende brugte somrene på opmålingsrejser. Resultaterne publiceredes i foreningens *Opmaalinger*; senere kom Den fri Arkitektforenings *Maaleren*, hvori også håndværkere fik publiceret opmålinger. Bevarelse og kendskab til den nationale arkitektur var også formålet med den i 1907 stiftede Forening til

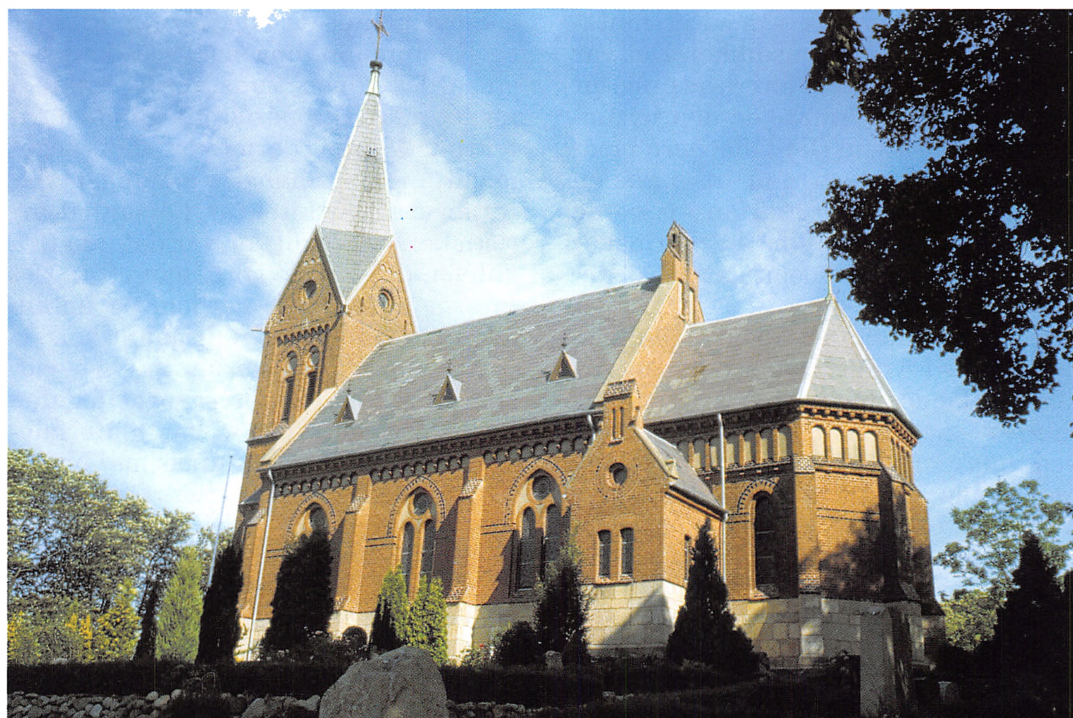
gamle Bygningers Bevaring. Man aner dog konturerne af en udvikling: så snart man havde gode opmålinger af den gamle danske arkitektur, kunne den kopieres – en ny historicisme var en latent trussel. I den almindelige arkitekturudvikling var noget nyt imidlertid brudt frem.

Nationalromantikerne: motivdigterne

Da hele den her omhandlede periode fra slutningen af 19. århundrede til begyndelsen af 1940'erne er bestemt af efterligning, kopi, citat, parafrase, at alle forholder sig til historiske stilarter, bliver spørgsmålet, hvordan man så forholdt sig – og til hvilken tradition. Det stærkeste bud var national-

romantikken. Utilfredsheden med kopiering af europæiske stilarter og brugen af »bygningssminke«, stukpynt, der dækkede over dårligt håndværk finder sit markante udtryk i nationalromantikken. Men disse arkitekter fordrede også frihed og individualisme. Den, der tog det første skridt var ingen ringere end H.B. Storck, men de tre rigtig store drenge blev Martin Nyrop, Hack Kampmann og Ulrik Plesner.

Nationalromantikerne søgte at lade enkelbygningen fremstå som et »Gesamtkunstwerk«, et sluttet hele med et klart indhold. Problemet var dog, at de ofte i deres fabuleringen, idérigdom og interessante detaljer stoppede for mange meddelelser ind i deres bygninger. Nyrop kritiseredes for at prædike i sin arkitektur. Han kunne om nogen tegne

Figur 1. Storrिंग Kirke ved Århus. Bygget af arkitekt W.C. Puck i 1890. Materialer og inventar fra den forrige kirke anvendtes i den nye. De romanske kvadersten er nu fundament for denne rødstensdrøm med katedralvinduer. Det indre står i gulsten med rød mønstermuring. Som udtryk for historicismen er den yderst intakt (Fotograf: Carsten Bach-Nielsen).

oldnordisk højskoleromantik med orme- og drageslyng. Kunne han i sit eget rådhus i København – med vægte og isbjørne på taget og et væld af indskrifter og citerede stilarter – selv finde ud af, hvad det var, han ville meddele? Jensen Klint har ret i at spørge, hvad så mange *nationale* motiver har at lave i *stadens* hus.³

Arkitekterne indgik ofte i faste kompagniskaber med billedkunstnerne med henblik på at få samlet bygning og dekoration. Hack Kampmann med Nielsen Reistrup, Andreas Clemensen med Skovgaardbrødrene – Immanuelskirken er et nogenlunde lykkeligt møde mellem arkitekt og billedkunstner.⁴ Hovedsagen i nationalromantikken er, at bygning og dekoration henvender sig indforstået til betragteren. Det forudsætter en »lærd« betragter, i dette tilfælde en grundtvigsk. Skovgaard lærte sig som en af de første i Danmark – med et fantastisk slid – at lave mosaikker. Det var nemlig den tekniske forudsætning for at kunne videreforarbejde den byzantinske inspiration. Det ville være i materialeuærlighedens ånd at *male* en mosaik – som Christian Hansen gjorde det i kuppelen på sin »byzantinske« kirke i Kommunehospitalet i København.

Hack Kampmann kender enhver, der færdes i Århus. Det er her, han virkede og lagde sine hovedværker. Hans huse er – på trods af deres sluttethed – ved nærmere eftersyn ganske ornamenterede. Hans toldbod, der skuer mod øst – bl.a. i kraft af de to vovsehoveder på portalen – er både en parafase af byvåbenet og en sørøverborg, hvis historiske penderter er at finde i den tyske Mariaordens fæstninger på Lithauens kyst. Statsbiblioteket i Møllengen er besat med ugler, mens andre dele af det, blandt andet tovværksmotivet på portalen, er citat af en anden stor søfartsnations arkitektur, Spaniens. I det indre mødes man af alle tæn-

kelige søvæsener og skaldyr. Mågerne flyver i stuk. Tangen løber langs hjørnerne. Teateret har svaner, søgræ og tidsler. Posthuset i Kannikegade har velvoksne ål af messing som håndtag. Alt allusioner til friluft, natur, vækst, byen ved den åbne bugt. Vitalt, frisk, ubeklumret!

Den sidsttilkomne nationalromantiker Ulrik Plesner, Jensen Klints måske vigtigste inspirator, tegnede frihånds. Ikke efter skitsebogen. Hans kompagniskab med Thorvald Bindesbøll er interessant, da ingen af dem føler sig meget bundne af historiske stilarter. Plesners og Bindesbølls Skønvirke-»krøllestil« er faktisk et nyt stilistisk bud, organisk, som jugendstilen vokset ud af plantemotiver. Dekorationerne i Høsterkøb kirke og Uhre ved Brande er fine eksempler. Deres stil trivialiseredes dog hurtigt ved ret åndløse efterligninger.

Sjovt nok er de alle, Nyrop, Plesner og Kampmann, opvokset i jyske præstegårde – men kunstnerisk vakte i mødet med Europas store, gamle arkitektur. Måske derfor er der noget jævnt, hjemligt dansk i udgangspunktet for deres arkitektur. Personligt artistiske, som de alle er, var det langtfra enhver, der kunne gøre dem efter. Det kræver akademisk lærdom og udblik at være en god nationalromantiker.

Nationalromantikerne var sig bevidste, at der måtte gøres noget for den danske byggetradition, for materialeforståelsen og uddannelsen. Nyrop havde på kirkeministeriets foranstaltning i 1896 udgivet en samling af fortegnelser til danske præstegårde.⁵ De skulle tjene som gode eksempler for bygmestrene. Heri fremsætter han en række manende bud »til *Overvejelse for Byggende*« både af funktionel og æstetisk art. Bl.a. »*Tag mest Hensyn til dagligt Behov*« osv., men han varetager også det hyggelige: »*Husk at Hygge og Harmoni kan skabes uden Symmetri*« og »*Værn og opfrisk gamle Min-*

der«. En samling tegninger til statshusmandsbrug blev efter en af Sjællands og Fyens Udstykningsforening udskrevet konkurrence udgivet 1909. Her deltog Kampmann med fine danske huse – med indbygget historisk patina. »Det lille danske hus« var ved at finde sin form.⁶–Så manglede »den lille danske kirke«.

Danske klasse ved Kunstakademiets arkitektskole oprettedes 1913 af Nyrop, der snart afløstes af Kampmann. Idéen med Danske klasse var, at der nu skulle tegnes danske huse med virkelighedspræg. Altså i en skala og et udstyr, så almindelige mennesker kunne have råd til dem. »Hjemligheden var på programmet. Dog skulle de studerende stadig aflevere de store projekter i historiske internationale stilarter fra antik til renaissance.«⁷

En landvinding ved nationalromantikken er en fornyet sans for en bygningens krop og tyngde, bygningen som en »klump«. Vejen havde Nyrop vist i sit kirkebyggeri – og fremfor nogen arkitekt Martin Borch i Andreaskirken i København.⁸

Den Klintske stemme: Danish revival

P.V. Jensen Klint står med begge ben solidt placeret i nationalromantikken/nybarokken/Skønvirke – og er endvidere så gammel, at Herholdt og Storck med deres materialebevidsthed havde nået at få afgørende betydning for ham. Klint er en sær skikkelse. Polytekniker, pædagog, kunsthåndværker og arkitekt-»bygmester«.⁹ Hans betydning for bygmesterfaget og den gode civile arkitektur blev kolossal. Han udtrykte sig og fremstillede sine smagsmæssige principper i dogmer – der kom til at virke som et tveægget sværd for kirkebyggerne. Hans agitation kommer samlet til udtryk i den bog, *Bygmesterskolen*, hvori han i 1911

havde samlet sine taler og bidrag fra de akademiske arkitekters fagtidsskrift, *Architekten* (fig. 2). Hans kamp er den gamle skønheds kamp mod det nyes hæslighed, det er en kamp for håndværk, fordybelse og forståelse for fortiden. De akademiske arkitekter skal ikke overtage alt byggeri, men netop give plads for og oplære bygmestrene. Bygmestrene skal håndværksmæssigt kunne gentage nogle gode typer. Kunstneren derimod skal bryde nye veje. Jensen Klint er nådesløs overfor den hidtidige arkitektur og arkitektuddannelse: »Men det nytter sandelig heller ikke at skyde Skylden paa Haandværkerne. De Fejl, der karakteriserer hin tids Bygningskunst: Forlorenheden, Stofmangelen, Miniaturagtigheden, Linealstilen, skriver sig ikke fra dem, der kun kan bruge Murske og Hammer, Økse og Sav, men er ovenfra sivede nedefter ad den samme vej, alle Bevægelser naturligt tager, til Lykke ogsaa den, vi nu driver paa (s. 16) (...) Naturligvis vil Smagløsheden ikke sejre i det lange Løb, Menneskeslægten vil naturligvis finde sig selv i Trangen til Skønhed, men skal det naaes, inden alt det gamle er raseret og Landets Skønhed for lang Tid lagt øde, maa vi vinde Haandværkerne for vor Sag. Som Højskolerne har forstaaet at forny Bondens aandelige Kultur, gælder det for os om at forny Haandværkets Kultur« (s.18).

Hvad stationsbyerne angår, siger han, at de består af en samling røde arbejder- og købmandshuse om en grim stationsbygning, et andelsmejeri og en spids rød kirke. Han kalder dem for »mejerikirker«. De nye kirker ligner mest af alt modeller i lille mål: »De røde forstørrede Smaakirker, de daarlige Restaureringer og meget andet raaer højt om, at der var en Tid, hvor ogsaa mange akademiske Arkitekter havde glemt, hvad Arkitektur var. Vi har megen gammel uret at sone, først og fremmest det daarlige Eksempel, der i

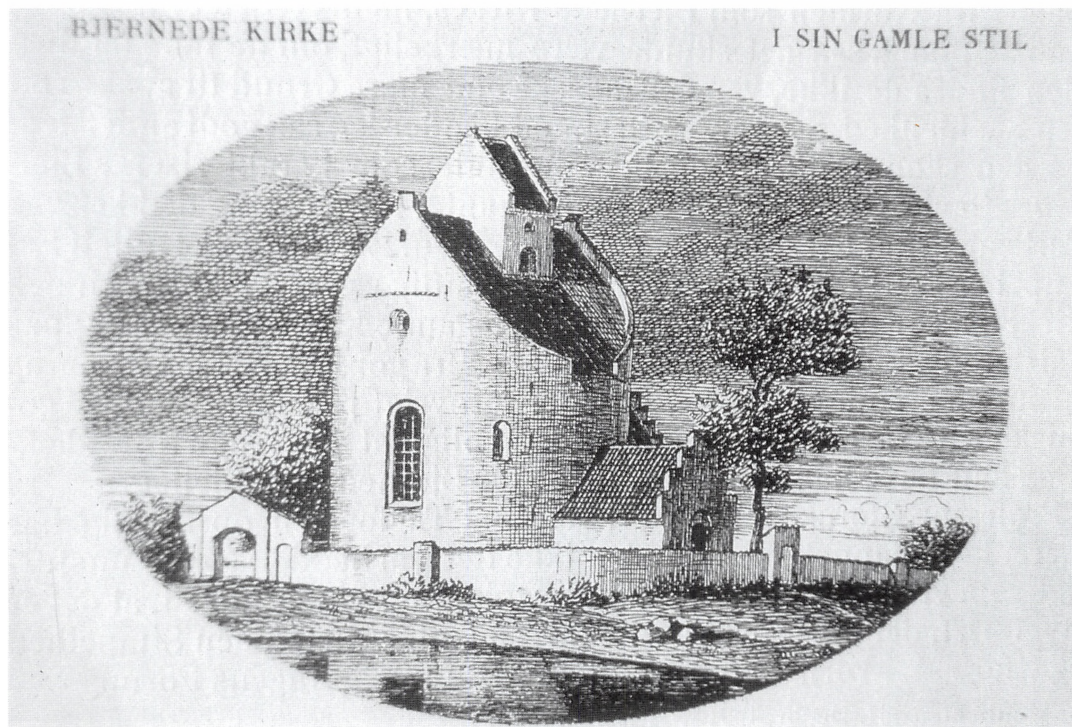
Figur 2. Forsiden af P.V. Jensen Klints »Bygmesterskolen« fra 1911 med hans yndede motiv, de tre kamtakke-ede gavle, der symboliserer samarbejdet mellem håndværker og bygmester.

mange Aar gaves det almindelige Byggeri. (...) For Fyrretyve Aar siden efter den ulykkelige Krig drog unge Teologer ud med stor Begejstring og oprettede Højskoler til Landets Genrejsning, Folkets Gavn. Lad nu de unge Arkitekter vise, at de elsker deres Lands Skønhed og Kultur saa højt, at de vil tage Haand i med de tekniske Skoler for at

standse Odelæggelsen. Landet er skønt, og Menneskene har ingen Ret til at gøre det grimt«.

Jensen Klints landskabs- og bygningsæstetik er udsprunget af guldaldermaleriet, N.L. Høyens og tyskeren Schultze-Naumburgs nationale programmer. I sin højstemte tale på mødet for bygmestre på Skaarup Land-

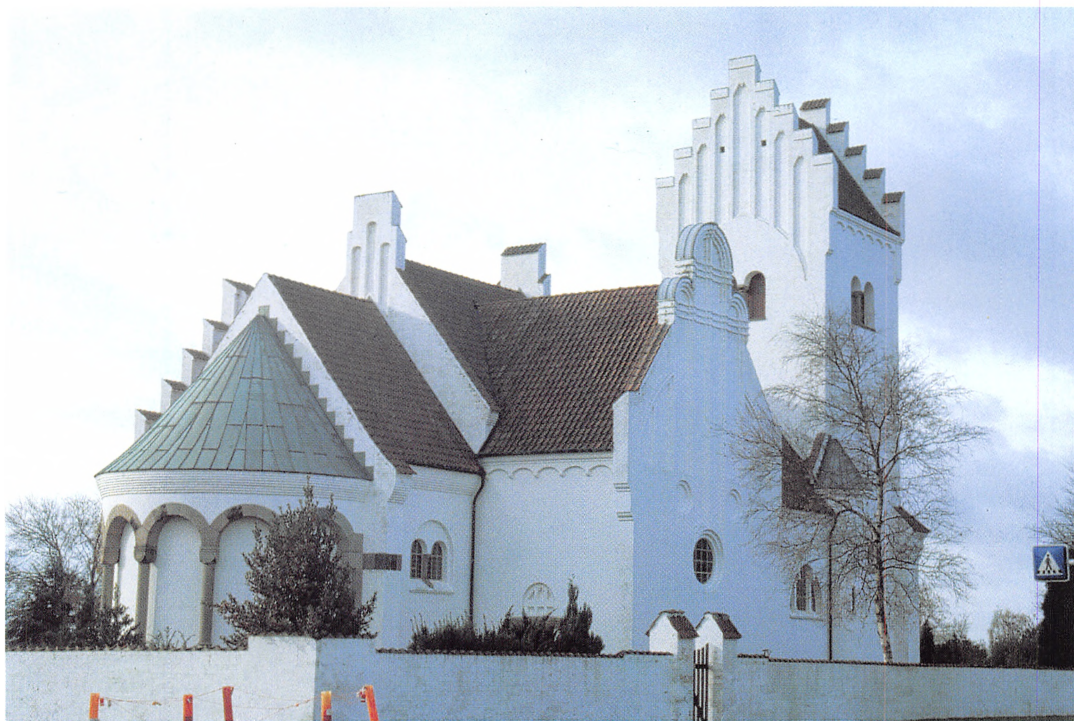

Figur 3. Bjernede Kirke med »bisperhue« før Storcks restaurering. Efter »Bygmesterskolen«.

brugsskole 1910, anbefaler han alle bygmestre i deres tegnestue at ophænge et billede af den gamle, brede landsbykirke, herregården og bondegården: »Først og fremmst den ældgamle Kirke i sin mest typiske Skikkelse, hvidkalket, teglhængt, det brede Taarn ved Skibets Vestende, Koret mod Øst, saa at Bygningen i sin Helhed folder sig ud for Blikket, mens Vaabenhus og Sakristi bygger sig ind i Skibet og med kraftige Trappegavle lyser ud i Landskabet og giver det hele Rigdom og Festlighed. Hvor virker ikke den hvidkalkede Flade og de vejrslagne røde Tegl smukt mellem Kirkegaardens grønne Træer, der dølge og fremhæve den gamle Skønhed, mens Kirkegaardsmurene følge Bakkehældet op og ned og rundt hele Højen, hvorpaa Kirken med vid Udsigt er anlagt, saa den kan lyse milevidt ud i det Fjærne og syne sine Fæller i Mangel« (s. 35)

Jensen Klints syn på kirkearkitek-

turen fremstilles i de to artikler om Bjernede og Vodskov kirker. Arkitekt Storck havde i 1890-92 restaureret rundkirken i Bjernede ved Sorø og derved ført den tilbage til den skikkelse, den havde, førend en anonym bygmester engang restaurerede den ved at føre murene op til en form, der fik den til at ligne en bispehue (fig. 3). Storcks restaurering fjernede den og – gjorde bygningen kedelig. Sadeltaget på den runde bygning havde været et sug for dem, der så og kendte den tidligere: »Paa eengang aabnedes vore Øjne. Den runde Form blev levende ved det smukke Ellipsesnit. Det er dette simple stereometriske Fænomen, der er Hovedaarsagen til Sadeltagets skønne virkning paa Bjernedes Cylindermur« (s. 48). Konstateringerne munder ud i et massivt krav: »- vi helmer ikke, før vi har faaet et andet dansk Landskab prydet med et Kirkehus, der kan minde os om denne gamle Perle, der med al

Figur 4. Vodskov Kirke i Vendsyssel er Jensen Klits forsøg på at tegne en moderne landsbykirke med gavlornamenter og romansk søjlearkade. Det indre er dog knap så stilimiterende. Apsis er meget bredt, således at der ikke føles nogen skillelinie mellem skib og kor – sådan som grundtvigianerne foretrak det. (Fotograf: Carsten Bach-Nielsen).

sin »Forvanskning«, netop havde et saa velsignet urgammelt Præg. Hin gamle Landsbykunstner, der fornyede Taget for snart Fem Hundrede Aar siden, har haft mere af Middelalderens Aand i sig end alle vi moderne Arkitekter tilsammen« (s. 50).

Det skal siges, at Jensen Klint, siden sin første reaktion mod Storck, har måttet anerkende hans restaureringer, bl.a. af Mariæ Kirke i Helsingør, hvor korrektheden intetsteds kommer i krig med skønheden.¹⁰ Det, Jensen Klint søger, er den variation og skønhed, den anonyme bygmester uden noget kendskab til stilarter, kan komme til at skabe – og som historien skaber, ved at der lægges stadig nye lag på en bygningskerne. Ét er at indse, at dette sker, men selv at skabe på denne måde i det 20. århundrede, er problematisk.

Jensen Klint var dum nok til at prøve i Vodskov Kirke 1905-08. Det er en pastiche over en dansk landsbykirke med en variation af danske stilarter. Arkitekt Magdal-Nielsen kom for skade at kritisere den. Svaret kom med stor kraft (s. 52-56). Jensen Klint ønskede ikke at citere, men ved at blande stilperioders motiver at følge den danske kirkes stil. Hans argumentation, at grundlaget for Vodskov Kirke ikke skulle være akademisk, er helt i skoven. Det er ren nationalromantik – og endda ikke af bedste skuffe (fig. 4). Det er svært ikke at se dette forsvar for Vodskov Kirke som brændstof for senere pastichearkitektur. Problemet er nemlig, at Jensen Klint dunkede den slags dogmer og idiosynkrasier ind i knolden på de unge mennesker. Hans program om folkets skabende kraft og

håndværkertraditionen var en romantisk søgen efter en folkelig urkraft, som var utopisk og konservativ i sit væsen.¹¹ Og dog – Klint hørte på en måde sammen med de unge, oprørerne.

Det unge kuld

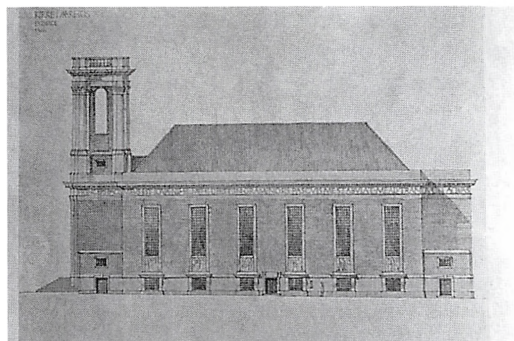
Det var især arkitekterne i udbryderforeningen Den fri Arkitektforening fra 1909, der var højroastede.¹² De havde forladt akademiet i protest i begyndelsen af århundredet og i stedet taget deres uddannelse hos Jensen Klint – da Plesner sagde nej. De var i deres ansættelser løbet sammen på jernbanearkitekt Heinrich Wencks store dynamiske tegnestue. Da nu brygger Carl Jacobsen fik den idé – efter at have sat spir på Nikolaj Tårn – også at skænke Vor Frue Kirke et nyt gammelt spir, altså et barokspir, der ingenlunde passede til C.F. Hansens kirke, brød helvede løs. De unge var udpræget spirmodstandere. De ønskede at værne om den stilistiske helhed, domkirken udgjorde – og de var trætte af evindelige stilefterligninger. Til dels i agitationsøjemed arrangerede Hans Koch i 1911 på Charlottenborg den store udstilling af C.F. Hansens tegninger, der gav fornyet interesse for nyklassicismen, dens enkelhed og klarhed. Tonen var skarp, ikke kun i sagen om spiret, men også i anledning af Thorvald Jørgensens Christiansborg. Thorkild Henningsen skrev i 1916: »Da en gavmild Mand vilde sætte Spir paa Vor Frue Kirke, var det igen disse Folk med Professor Nyrop og M. Borch i Spidsen, som sagde god for denne ny Vandalisme; de kunde nemlig ikke se, hvilke Værdier, der vilde gaa tabt. Nikolaj Taarn var blevet ødelagt med en slet kopi af et godt spir; men Professor Nyrop sagde stadig god for Prof. Ambergs ikke bedre Kopi af et langt svagere Spir. (...) Den samme

Mangel paa Forstaaelse bestemte Udfaldet af Konkurrencen om det nye Kristiansborg; her fik den Holm'ske Skoles Vidunderbarn Lov til at vise sine Mangler. (...) Alt glimrer af Talentløshed, saavel Arkitektens Arbejde som de Arbejder, der er leveret af hans mer eller mindre kunstneriske Medarbejdere: Jeg sagde, at der intet Hensyn er taget til de omliggende Bygninger. Det var vel ikke for meget forlangt af Arkitekten, at han havde prøvet at arbejde sit Værk sammen med Ridebanens Bygninger, som maaske er det bedste, Landet ejer af Barokarkitektur. C.F. Hansen brød ikke Stemningen. Hans Hus var helt og rent, ikke denne tilfældige Blanding af Barok og Rokoko, gjort interessantere med lidt middelalderlig Husflid på Hjørnerne, altsammen i Granit. At det skal være morsomt eller smukt, at Brolægningen naar op til første Sal, er vel ogsaa vanskeligt at forstaa. Det er en ren Farce, at denne Mand, som har ødelagt det smukkeste Parti af København, ikke blot er Formand for Foreningen til »Hovedstadens Forskønnelse«, men ogsaa har afløst Arkitekt Clemmensen som Bygningsinspektør for de kgl. Slotte».¹³

Spiret blev aldrig realiseret, bl.a. som følge af bryggerens død, men et nyt arkitektonisk formsprog var vokset frem af fortiden og med hensyn til kirkebyggeriet var et nyt dogme skabt: Det var for enhver ung arkitekt blevet forbudt nogensinde at bygge et spir på en kirke.

Pånyklassicismen

Den nye nyklassicisme er uforståelig uden opmålingerne i Foreningen af 3. december 1892, der også var en yderst social, munter og polemisk forening. Alle unge arkitekter havde her ved de møjsommelige opmålinger lært den historiske danske arkitektur – helt ind til marven. Klassicismens og empireti-

Figur 5. Kaj Gottlobs vinderprojekt til Lukaskirken i Århus, 1918. Projektet viser en mere stram klassicistisk bygning end den, der rejstes. Efter *Architekten* 1919, s.154 øverst.

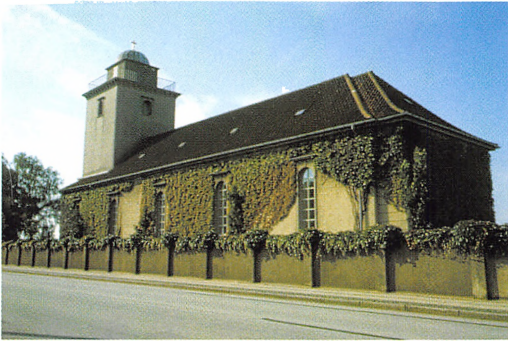
dens huse og møbler analyseret til bunds. Naturligvis også middelalderens, renaissance og barokkens. Men klassicismen er afklaret, pur, enkel, smuk. Nyklassicismen slår hurtigt igennem ved nogle kirkeprojekter.

I 1913 udskreves der konkurrence om en ny kirke på Ingerslevs Boulevard i Århus.¹⁴ Det var ved denne konkurrence, Jensen Klint fik forkastet sit forslag, mens førstepræmien gik til Holger Rasmussen. I den ledsagende beskrivelse til vinderprojektet hed det, at en domkirke ofte er set at sætte sit præg på landsdelens øvrige kirker. Således forekommer det naturligt ved projekteringen af en ny kirke i Århus at holde sig formen og karakteren af domkirken for øje! Dette er naturligvis en argumentation, der er hentet lige fra arkæologien, hvor kirkearkæologen Jacob Helms havde påvist sådanne afsmitninger fra Ribe Domkirke til de omliggende landsbykirker. Men det er jo næppe argument for, at man bør gøre ligesådan i 20. århundrede. Ved den nye konkurrence i 1918 vandt Kaj Gottlob førstepræmien med et projekt i fuldmoden klassicistisk stil (fig. 5). Den var projekteret i røde tegl, rektangulære vinduer og med et massivt tårn i en klassisk søjleorden. Lukaskirken ændrede dog udseende inden opførel-

sen. Han havde eksperimenteret med typen i mindre ornamenteret form ved forslaget til Kristkirken i Kolding.¹⁵ Som den står der nu i Faksekalk, stikker den meget af fra rødstensbyggeriet omkring den. Tårnet er blevet højere og afslutningen har ligefrem modtaget en ikke-klassisk, art decolignende palmettefrise. Én ting, der signaleres i såvel projekt som færdig bygning, er dogmet om, at kirker ikke længer har spir. Gottlobs bygning ligger i materialer og form allerede ganske langt fra C.F. Hansens klassicisme.

Det er der til gengæld andre, der ikke gør. C. Svanes og Axel G. Jørgensens Kristkirke i Kolding fra 1923-25 er »C.F. Hansen efter bogen«.¹⁶ Det samme kan man sige om Albert Petersens kapel på Nordre Kirkegård i Nykøbing F.¹⁷ – og forunderligt nok om et af Hack Kampmanns sidste arbejder. Den gamle nationalromantiker lod sig – til dels gennem sine sønner – lokke til at tegne i den nye stil. Han havde det ikke så godt med det, sagde han selv. Men resultatet står der i Hadsten stationsbys Pauls kirke opført sammen med sønnen Hans Jørgen i 1918-19 (fig. 6). Så længe man holdt sig så nær til den Hansenske klassicisme, forblev variationsmulighederne begrænsede. Ivar Bentsen (Jensen Klints svigersøn) leverede dog et meget anderledes forslag mellem gotik og klassicisme, da han var blevet opslugt af den monumentalisme, der ville have glædet ethvert diktatorisk styre i samtiden.¹⁸

Jensen Klint var skuffet over nyklassicisterne: »De har gjort Arkitekturen til en Abstraktion, har berøvet den Stoffet og Jordbunden, taget livet af den og gjort den til tynde streger«. Men arkitektur bør blive det, den var, »det haandgribeligste af alt virkeligt i Verden«.¹⁹ Kritikken rammer ikke, fordi de jo indrømmede, at de var stil søgende. De ville bort fra al den tunge jord-, sten-, håndværks- og historiemy-

Figur 6. Hack og Hans Jørgen Kampmanns Pauls Kirke i Hadsten, 1918-19. Det er lidt voldsomt med så ren en C.F. Hansen som nabo til den jyske længdebane – med 100 års forsinkelse (Fotograf: Carsten Bach-Nielsen).

tologi, der lå hos forgængerne: »de lagde aldrig skjul på, at de først og fremmest satte sig kunstneriske mål. Det er letfærdigt, hvis man nøjes med at tillægge dem et afhængighedspræg af C.F. Hansen. Vist er der kommet en søjle og lidt kvademurværk med hist og her, men det er udenværker. I deres stræben stiledede de mod klarhed, logik, kunstnerisk idé i projekteringen og kunstnerisk sammenhæng i hele bygværket« skriver Langkilde.²⁰ Nyklassicismen fik indenfor den store stil en kort levetid i Danmark, men påvirkede dog gennem andre initiativer det mere almindelige byggeri.²¹

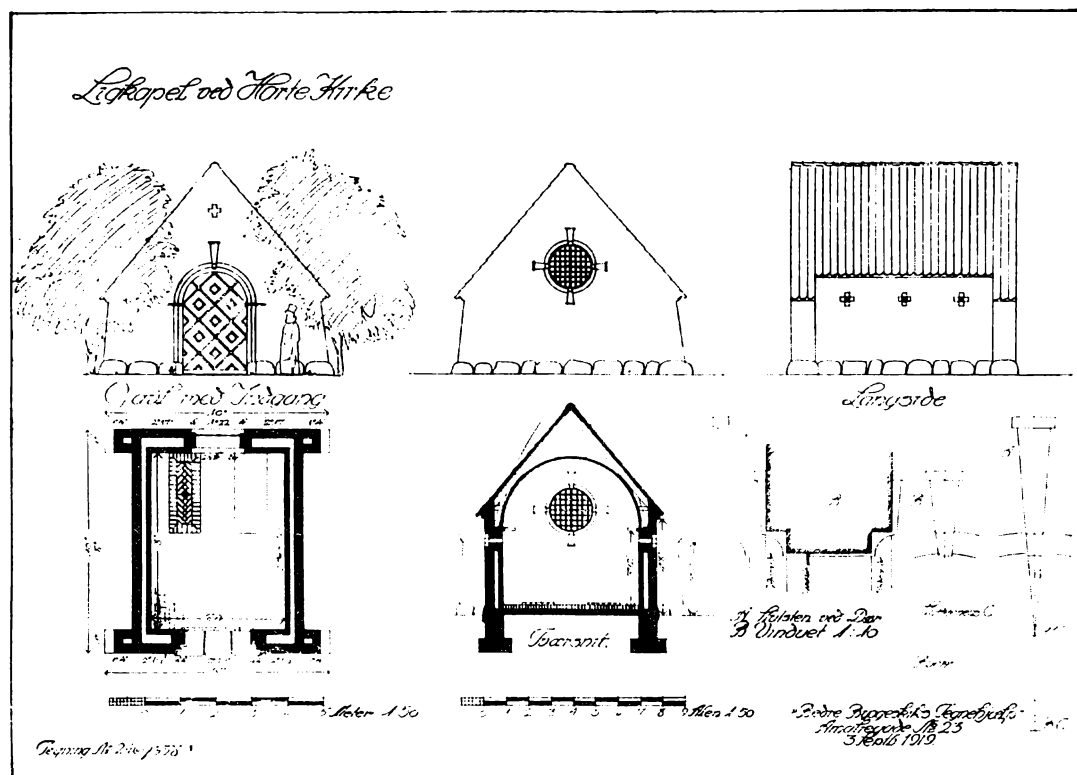
Dansk Samling

I 1908 havde nogle yngre arkitekter i Akademisk Arkitektforening taget initiativ til et Udvalg for bedre Byggesæt på Landet med en dertil hørende tegnehjælp. Denne sigtede på, at håndværkere uden vederlag kunne indsende tegninger og få dem korrigeret og gennemtegnet af yngre arkitekter, således at resultatet blev smukke danske huse. Dette initiativ ligger bag mønsterstationsbyen på Anton Rosens herostratisk berømte Landsudstilling i

Århus 1909. Man lod reformvenlige arkitekter, heriblandt Jensen Klint, Plesner, Kampmann, Holsøe, Packness, Magdal-Nielsen og Risom tegne typiske stationsbyhuse i dansk stil. Man søger typer, der kan inspirere eller gentages. Hvor megen folkelig tilslutning dette program havde, kan nok diskuteres. Når man nu endelig havde fået en smart, moderne bolig- og byggestil, hvorfor skulle man så lade sig bombe tilbage bag sprossevinduer og afvalmede tegltage?

Bestræbelserne førte dog til dannelse af Foreningen for Bedre Byggeskik i 1915 – og især Tegnehjælpsudvalget. Det var en tungtvejende forsamling, der gik ind i dette idealistiske arbejde: Vilhelm Lorenzen, der var arkitekturhistoriker og optaget af restaurering og byplanlægning, Martin Nyrop, Carl Brummer, Ivar Bentsen, K. Varming og Jensen Klint. Hovedkræfterne var dog Poul Holsøe, der havde været den første lærer på akademiets Danske klasse, og Harald Nielsen. Det var det Jensen Klintske program fra Bygmesterskolen, der her skulle gennemføres ved kurser, tegnehjælp og evindeligt propaganda for det lille danske hus (fig. 7). Tegninger og eksempler publiceredes i årsberetningen. Disse tegninger kunne dog genanvendes, således at et hus tegnet til Sæby KFUM kunne gentages som missionshus i Grimstrup ved Esbjerg 8 år senere!²²

Det er især den sluttede barokform, der dominerer, men der blander sig nyklassicistiske træk ind i de tegnede og udførte huse. Man kan sige, at Bedre Byggeskik stod for en afklaret, men alligevel sammensat, stil. Nyklassicisterne havde boligbygning højt placeret på deres program. Det var dem, der kastede sig over de boligmæssige og dermed forbundne sociale problemer, de store byer havde. (Tænk på Thorkild Henningsens indsats for rækkehuset). Flere af dem gik som en ganske naturlig ting med i tegnehjælpen.

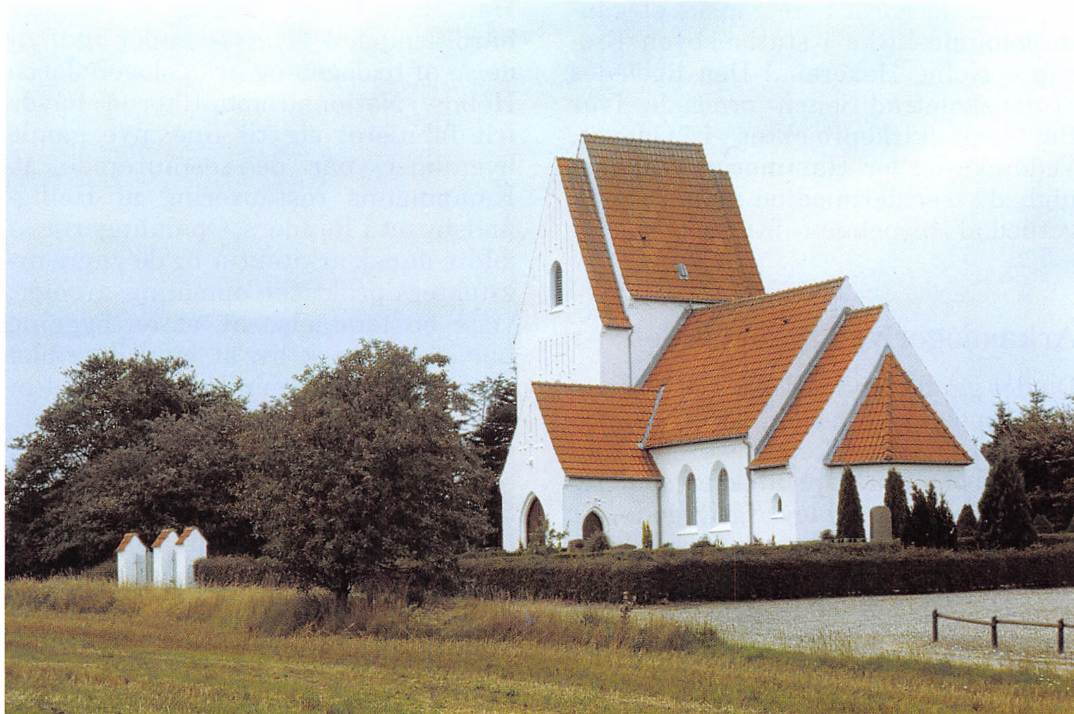
Figur 7. Bedre Byggeskik tegnede selvsagt ikke kirker, da det i forvejen var arkitektarbejde, men hjælp til et kapel i Harte ved Kolding blev det bl.a. til. I årsberetningen 1920 beskrives bygningen, der helt følger reglerne i Bedre Byggeskiks æstetik. Til disse hørte, at taget altid skulle sigte direkte mod murafslutningen. Udhæng var forbudt! Dette er løst ganske flot her ved endemurenes svaj. Det kopieredes senere på den nærliggende kirkegård i Lejrskov. Efter Bedre Byggeskiks årsberetning 1920, s. 8.

Om nyklassicisterne præciserer Langkilde: »Det kaster lys over den dualisme, der er dybt karakteristisk for nyklassicismen: arkitekterne kaster sig med samme ildhu ud i grandiose bygværker – som Statsskolen i Randers f. eks. – og ydmyg nyttearkitektur som husvildeboliger og husmandsbrug. Den kunstneriske stringens er målet, hvad enten man spiller på en enkelt streng eller orkestrerer en stor komposition«. ²³

Resultatet af Tegnehjælpen i tyverne var slet ikke så pauvert. Man fik sat en dagsorden. Fik skabt det lille danske hus med den gode forarbejdning, den gode plan. Fik oplært håndværkere til forståelse af nogle faste typer og greb. Stilen er en blanding af

nationalromantikernes lille nybarokke hus og det nyklassicistiske raffinement. Men samlet, klart, med tyngde. Poul Henningsens udtalelse fra 1929 om Bedre Byggeskik som arkitekturens nulpunkt er på sæt og vis ramrende – for det var netop det nulpunkt, det skulle være: en basis. Fra 30'erne bliver man dog nok for meget hængende i én stil, mens funktionalismen trænger sig på – i industrianlæg og det dyre enfamiliehus.

Byggeskikshusene florerede på landet og man kan næsten sige, at de kirker, der tegnedes på landet i 20'erne, er en art Byggeskikskirker. De er tegnet af solide arkitekter, der ofte har gjort hele turen med fra nationalro-

Figur 8. A. Høegh-Hansen blev i Århus kendt for bl.a. Reginakrydset fra 1921 i art decostil. I 1916 byggede han dog den lille kirke i Vægerskilde, der viser arkitektens vilje til form og til at træde et skridt bort fra ren stilimitation (Fotograf: Carsten Bach-Nielsen).

antikken og nyklassicismen. Man møder nu kirkebygninger, der er enkle, sluttede, tunge i formen, gentagelser af den typiske danske romanske kirke. Ofte med indslag af nyklassicismen. En af hovedmændene i Bedre Byggeskik, arkitekt Carl Brummer iagttog forskellen mellem gentagelse af og inspiration fra de gamle kirker. Han har redegjort for, at han netop ikke satte rund- eller spidsbuede, men lige vinduer i sin kirke i Gurre. Det skulle kunne ses, at den *ikke* var gammel, selvom den – også i materialevirkning – føjede sig efter de gamle kirker.²⁴ Balancen var svær. De røde maskingotiske mejerikirker, blev erstattet af den næsten enerådende, »typegodkendte«, hvidkalkede middelalderlige landsbykirke. Nogle få hæver sig ud. Solidt og nøgternt med inspiration i nyklassicismen og Bedre Byggeskik arbejder Ej-

nar Mindedal Rasmussen, der dog nok mere huskes for Ollerup Gymnastikhøjskole end sine landsbykirker (Hammerum og Lem).²⁵ Århusarkitekten A. Høegh-Hansens kirke i Vægerskilde nær Ringkøbing fra 1916 er sjov (fig. 8). Den ønsker – ligesom Bjernede før Storcks restaurering – at være et ejendommeligt smykke i landskabet med sit originale, men dog meget sluttede tårn.

Højskolen holdt længe fast ved en nationalromantik. En arkitekt som Rolf Schroeder, der var udgået fra kernen i den grundtvigske højskole, havde i 1900 tegnet Askov kirke som en oldkristen basilika i den voluminøse historicisme/nationalromantik/Skønvirkestil. Efter at have omvendt sig til nyklassicismen, opgiver han i 1925 ikke basilikaen som grundform, men afsyrer den totalt for sine tidligere stil- og

historiereferencer i sin ganske elegante Johanneskirke i stationsbyen Brørup – Keine Hexerei...! Den ligeledes af højskoletraditionen prægede Ivar Bentsens kirkeprojekter i Odense, Veddinge og for Hammerum Valgmeneighed viser derimod en manisk optagethed af »bispehuen« fra Bjernede.²⁶

Arkæologer ved tegnebordet

Da det gamle land gik op i det ny samfund, spoleredes megen gammel arkitektur. Det førte til en bredere restaureringsbølge, med arkitekter som restauratorer; flere blev rigtig gode. Er man arkitekt med forstand på restaurering af gamle kirker, må selvsamme arkitekt – logisk set – også kunne bygge en ny. Principperne for restaurering havde ændret sig siden Storcks tid.²⁷

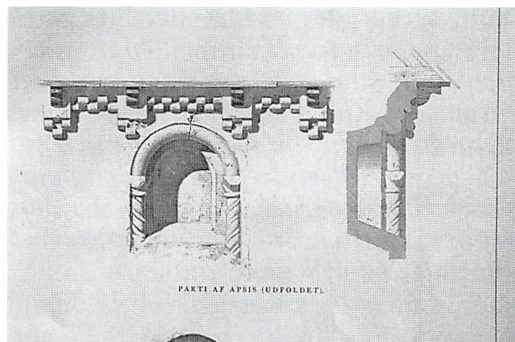
Han var blevet dygtigere, mindre hårdhændet – givetvis under indflydelse af teologen og arkæologen Jacob Helms. Nationalromantikerne havde frit fabuleret sig til fine, nye gamle bygninger, når de restaurerede, jf. Kampmanns restaurering af Helligåndshuset i Randers. Opmålingerne af ældre dansk arkitektur og de yngre arkitekters praktiske opmålingsarbejde, viste en forståelse af, at en bygning har et historisk liv, at man ikke blot skal tilbageføre, men bevare tilføjelser – eller i det mindste spor af tilføjelser.

Et par arkitekter og restauratorer som Harald Lønborg-Jensen og C.M. Smidt byggede en række jyske landsbykirker sammen. Smidt var en meget kyndig restaurator og ansat ved Nationalmuseet. De to kunne bygge en flot og prunkløs landsbykirke som Haunstrup (fig. 9), der ser ud som om den

Figur 9. Kirken i Haunstrup fra 1918-20 er resultat af samarbejdet mellem arkitekt-restauratorerne C.M. Smidt og Harald Lønborg-Jensen. Den ligner noget gammelt, men er splinterny. Denne urdanske bølge forstærkedes af Genforeningen – og viser sig landet over. (Fotograf: Carsten Bach-Nielsen).

Figur 10. Mogens Clemmensens opmåling af Veng Kirkes apsis fra 1921.

har stået der i 700 år – uden at henfaldte til ren kopieren. Det gik bedst, når Smidt holdt Lønborg i ørerne!

Opmålingerne havde givet arkitekterne en række detailtegninger i hænde. De kunne bruges praktisk. Lønborg-Jensen skammede sig ikke for ned i detaljen at kopiere apsis af Veng Kirke flere gange i nyopførte kirker. Det kunne han gøre ud fra Mogens Clemmensens opmålinger (fig. 10) Lønborg kunne tegne arkæologien ind i en ny kirke – med små romanske vinduer mod nord og store gotiske i syd, samt talrige »tilmurede« vinduer hist og her. Det hele svarer ganske godt til det, litteraturkritikeren Harald Nielsen i 1933 kaldte tidens »erindringsreligiøsitet«. ²⁸ Lønborgs restaureringer var ofte vel frie i det. Han havde efter Genforeningen restaureret og opmålt klosterkirken i Løgumkloster – og når man nu havde tegningerne ved hånden, hvorfor så ikke i Åbyhøj ved Århus opføre en næsten tro kopi af den 1942-45? Her er det Jensen Klintske princip udartet til pastiche. Man havde erstattet den europæiske historicisme og eklekticisme med en dansk! Hans triumf og fald blev Frederikskirken i Skåde, der bl.a. finansieredes ved julemærker – snepudret og med dansk flag. Kunne noget så være mere dansk? Det blev i hvert fald afslutningen for denne linie i dansk-nationalt kirkebyggeri!

Fra stadens flise

Lidt sværere var det at finde travet i byerne. Der afløstes århundredskiftets »baltiske nybarok« flere steder af den gotiske blændingsarkitektur, påvirket af Jensen Klint. Rådsvildheden slog ud i Aalborg, hvor Hother Paludan, der sad i bestyrelsen for Bedre Byggeskik, i 1927-29 med Ansgarkirken ligefrem kopierede Eigtveds Frederiks tyske kirke fra Christianshavn – midt i et parkanlæg! Spørgsmålet om monumentalitet blev ganske påtrængende. Jensen Klint havde anbefalet en vis monumentalitet, især i byen. Lukaskirkeprojektet havde vist, at man ønskede en kirke, der ved sin stil, udstråling og monumentalitet dominerede sine omgivelser. En anden mulighed var at tegne kirke og omkringliggende kvarter sammen, sådan at der var en relativ enhed mellem kirke og by. Jensen Klint og Charles Schou gennemførte det ved Grundtvigskirken. Vilhelm Lorenzen havde i sine studier vist, hvordan torve og pladser var naturgroede efter et tilfældighedsprincip omkring de middelalderlige kirker – men at bebyggelsen også havde modtaget præg af og spillede op til kirkebygningen. ²⁹ Man kunne imidlertid ikke så godt bygge en naturgroet »middelalderlig« randbebyggelse – men måske få en ny til at se naturlig og lidt tilfældig ud – selvom Schou sagde, det var svært at planlægge tilfældet. Med nyklassicismens monumentalitet findes projekter, der iscenesætter kirkebysamspillet meget konsekvent monumentalt (Bentsen). Det afsætter sig som en generel bestræbelse, at tegne randbebyggelse sammen med kirke. Det sker med Thomas Havnings Markuskirke i Århus og Packness' Johanneskirke i Herning. Det er Bedre Byggeskiks og nyklassicismens ukuelige vilje til orden og enhed. Byplan – gerne i den monumentale stil som Steen Ejler Rasmussens plan for Hirtshals –

var blandt nyklassicismens hjertebørn. Pendenten til Bedre Byggeskik var oprettelsen af Dansk Byplanlaboratorium i 1921. Det var stationsbyens og de nye villakvarterers planløshed, der skulle modarbejdes.³⁰

Gradbøjet konservatisme

Jensen Klint døde i 1930. Hans tårn til Grundtvigskirken stod der som en sær blanding af gammelt og nyt. Han havde forsvaret en pastiche som Vodskov i 1911 og siden realiseret en parafrase af de store og uforglemmelige med Grundtvigskirken. Han havde præget en generation med et arkitektursyn, der var ligeså dybt moralsk som konservativt. Han hørte naturligvis til i det grundtvigske establishment, men han synes nu dybest set mest præget af det moralske og pædagogiske program, Ruskin og Morris i 19. århundrede havde skabt for Arts and Craftbevægelsen med arbejder- og håndværksskoler. Håndens arbejde, der forædler – i modsætning til maskinkulturen, der nedbryder. Kendskab til dette udbredtes i begyndelsen af århundredet af teologen Andreas Møllerup.³¹ I familie hermed er Henry Georges tanker om manden, jorden – og maskinfjendskabet. Jensen Klint var glødende retsstatsmand livet igennem – som en af Retsforbundets grundlæggere, Eduard Geismar, der 1929 udgav den dybt konservative *Kristendommen og vor Tids Kultur*, der er en kobling af retsstatstanken og kristendommen, et glødende angreb på den moderne tekniske kultur.³² Grundtvigskirkens tårn kan ses som realisering af logoet på *Bygmesterskolen* 1911 med bygmesteren, mureren, tømreren og snedkeren samlet i den himmelstræbende og dog jordbundne, tretakkede gavl (se fig. 2). Steen Eiler Rasmussen er i sin nekrolog inde på den af Arts and Craftbevægelsen næsten religiøse dyrkelse af

håndværket, det jordgroede, det oprindelige: »Grundtvigs Kirke kommer dermed til at staa som et Højdepunkt i en europæisk Kunstretning, en Afklaring af Idéer, der har beskæftiget Generationer, og det er rigtigt og naturligt, at denne Kunst, der i eet og alt bygger paa det fra Fædrene nedarvede, er blevet anvendt i en sakral Bygning«.³³

Paul Schultze-Naumburg

Alle danske arkitekter omkring Jensen Klint og Bedre Byggeskik vedkendte sig inspirationen fra den tyske arkitekt Paul Schultze-Naumburg (1869-1949). Det er gennem dennes konservative funktionalisme og sammenslutningen Deutsche Werkbund, at Arts and Craftbevægelsen omsættes til en brugbar virkelighed hos os.³⁴ Schultze-Naumburg kendes for byggeriet af en række slotte, bl.a. Cecilienhof i Potsdam, en neogotisk engelsk *cottage*, for kejser Wilhelm. Til dansk oversattes hans skrift om kvindelegemets kultur som grundlag for klæde- dragten, hvori han viser at kvindebe- klædningen mishandler legemet – og især at fodtøjet forkrøbler kvindens le- geme (jf. R. Broby-Johansen: *Krop og klær*, 1966). Danske arkitekter som Jensen Klint og Brummer kastede sig over hans syv bind af *Kulturarbeiten* fra 1902 til 1917, der omhandler hus- byggeri, haver, landsbyer og kolonier, bybygning, det lille borgerlige hus samt slotte. Det lovede bind om kirker og kirkegårde udkom aldrig. Schultze- Naumburg tog sit udgangspunkt i tra- ditionen før 1832 (Goethes dødsår) samt i »Volkstum«, i det, der er frem- groet af det tyske folks kunst og hånd- værk. Hans demonstrative metode fo- regår med fotos, »Beispiel« og »Gegen- beispiel«, hvor »Gegenbeispiel« altid står for det dårlige, moderne. Også landskabsæstetikken har hans gløden- de interesse. 1926 kommer angrebet på funktionalisternes flade tage over-

Figur 11. Markuskirken i Aalborg, Ejnar Pockness 1933. Bemærk skibets prismatiske afslutning, der citerer »bispehuen« fra Bjernede Kirke (Fotograf: Carsten Bach-Nielsen).

for de tyske sadeltage og en række bøger, der søger at vise, hvordan arkitektur og kunst udtrykker racemæssig identitet; hvordan tysk arkitektur er degenereret som følge af fremmed raceindflydelse. Herpå følger *Kunst und Rasse, Die Kunst des Deutschen, Kunst aus Blut und Boden, Rassengebundene Kunst* og en serie af forelæsninger i Kampfbund für Deutsche Kultur, der gjorde ham til en af de mest prominente kritikere af den nye arkitektur. Da nazisterne i 1930 vandt magten i Thüringen, blev han direktør for Kunsthøgskolen i Weimar, der indtil 1925 havde været sæde for Walther Gropius' *Bauhaus*. I sin direktørtid fyrede han samtlige lærere, der havde haft med *Bauhaus* at gøre og fjernede alle malerier af Klee, Kandinsky og »andre østlige og på anden måde racemæssigt underlegne kunstnere«. Skønt han således var en af de førende nazistiske arkitekturteoretikere, fik han aldrig nogen større offentlig opgave, skønt han konsekvent priste Hitler i sine forord. Albert Speer forklarer det med, at hans kunst ikke var monumental nok.³⁵ I dansk sammenhæng ties denne inspirator siden *Kulturarbeiten* ihjel. Schultze-Naumburg havde i en kehraus med Spengler, Nietzsche, Gobineau og andre raceteoretikere eksemplificeret faren ved vægtlæggen på folk, nation, historie, jordgroethed, naturens materialer osv.

Den stærke stil

Også Jensen Klint afskyede moderne materialer som beton og stål, men dette væsentligst fordi vi ikke var fortrolige med deres virkninger. Men de var et faktum. En af de bøger, der tegner et andet øjebliksbillede af situationen i 1920, er kunsthistorikeren Gregor Paulssons *Den ny Arkitektur*. Skønt den udfra nyklassicismen forudsiger funktionalismen og brugen af nye materialer i forskellige sammensætning-

ger, maner han til forsigtighed: »Naar vi har faaet saa konsekvente nyskabte Værdier gennem Betonen og Syntesen af Jern og Sten, uden hvilke faa Monumentalbygninger vil blive bygget i Fremtiden, storslaaede Materialer, som distancerer alle andre, saa burde vi holde os for gode til at lege med dekorative Akvareller i Tegloverfladen, eller med præciøse Forbindingsordninger. Fordi vi i den sidste Tid har lært at vurdere Materialernes Værdi, skal vi derfor ikke blindt lægge hele Vægten paa dem, og sløse med de rene overflader for nogle Petitessers Skyld. Overfladen skal af Ærlighedsgrunde snarere være for enkel. Hvis Kubernes Sammenspil er rigtigt, skal den Overflade, som er dens Symbol udadtil, nok ikke blive stum, men genlyde af højere Skønhed end den appendicerede, male- riske, dekorative, nationale, klassicistiske«.³⁶

Paulsson efterlyser klarhed og forenkling – med de endnu traditionelle materialer. Men helt så enkelt var det ikke – og det skal ses ved de to sidste arkitekter, der søger en orientering mellem gammelt og nyt, Ejnar Packness og Thomas Havning.

Packness blev efter uddannelse hos Kampmann tilsynsførende arkitekt på Anton Rosens Landsudstilling i Århus, 1909-10. Han tegnede selv bidrag til stationsbyen. Hans studierejser var gået til Spanien, hvor han modtog varige indtryk af maurisk arkitektur. Han nedsatte sig som praktiserende arkitekt i Aalborg 1910 og blev kgl. bygningsinspektør 1921. Siden 1934 Viborg Domkirkes arkitekt og medlem af det særlige Syn for Århus Domkirke. Packness stillede umådeligt høje krav til håndværket. Han var selv murer. Det ses i hans bygninger i Aalborg. Som kgl. bygningsinspektør forestod han en række restaureringer, indenfor hvilke han viste sit format. I sin selvstændige arkitektur viser han nok arven fra Kampmanns nationalromantik,

men nok så interessant er, at han vel kan kaldes den eneste, der viderefører Anton Rosens arbejde og stil. Det er en art decostil, der ellers ikke rigtig fik gennemslag i Danmark. Han arbejder med modsætningen forfinelse-forråelse, kunstnerisk hyperraffinement og materiale-mæssig klarhed. Han tegnede den helt enkle kirke i Mylund mellem Brønderslev og Frederikshavn og forstadskirken i Hasseris, der nok snarest er en parafrase over nørrejske klosterkirker, som de kom til at se ud efter reformationen: Børglum, Karup og Gudum eksempelvis.³⁷

Nok så interessante er hans bykirker; Markuskirken i Aalborg og Johanneskirken i Herning. De er sværere end som sådan at få hold på. Markuskirken i Aalborg indviedes i 1933 (fig. 11). Den har både tyngde og lethed. Muren i næsten brune, hårdtbrændte sten står i flotte flader med en grov, højtliggende fuger. Der er ikke anvendt én formsten (endnu et dogme i Jensen Klints skole). Sakristiet, en lav tårnlignende bygning mod nord, bryder symmetrien. Det har aner såvel i svensk arkitektur som hos Rosen.³⁸ Tårnet er højt, men har alligevel tyngde. Bygningen lægger ikke op til, at det nyklassicistiske minus-spir-dogme følges. Derfor udgøres tårnafslutningen af en pagodeagtig lanterne. Dette oser formelig af inspiration fra Ragnar Östbergs raffinerede Stadshus i Stockholm. Östberg arbejder netop med det meget graciøse overfor det rå. Packness gennemfører dette i det indre, hvor murene står groft pudsede og kontrasterer med de venezianske glaslysekroner og en prædikestol, der ville være en Östberg og Rosen værdig – i en stil, der sammensmelter sengotik og senbarok. Tynd, slank – højstilitisk.

Den prismatiske ydre østafslutning af skibet er et genkendeligt motiv: elipsesnittedet fra Bjernede Kirkes bispehue! En hilsen til Jensen Klint – som

Figur 12. Johanneskirken i Herning. Der er masser af stil, men allusionerne kan ikke spores tilbage til præcise forlæg. Det er Frederik 2's renaissance, der moduleres over. Tårnet med det kommunale vandtårn og transformatorstation har mindelser om Koldinghus (Fotograf: Carsten Bach-Nielsen).

Packness i øvrigt gentager i sin østudvidelse af domkirken i Aalborg fra 1940.³⁹

Packness arbejdede i sin vante stil til godt efter krigen. I 1952 tegnede han Johanneskirken i Herning, hvor man møder de samme elementer som i Aalborg, men med tårnet forskudt og forbundet med skibet ved en løngang (fig. 12). De moderne tiders krav og stilarkitekturen mødes i det interessante kompromis med kommunen, at tårnet, der har sit forbillede i Herkulestårnet på Koldinghus, kom til at fungere som byens vandtårn. Det er meget magtfuldt med sit sandstensrækværk og Johannesørne i hjørnerne.

Det har intet spir – hvilket det demonstrativt gør opmærksom på. Men det er bag skalmuren et betonvandtårn! Hans randbebyggelse om kirken er en noget svag gengagelse af Klints og Schous ved Grundtvigskirken. Bodil Koch kaldte den ved indvielsen – formentligt besværgende – Danmarks sidste domkirke!⁴⁰

En anden kirkearkitekt indenfor denne stilsøgende *ultima maniera* er Thomas Havning. Han kunne næsten føle sine onklers, Thomas Laubs og Martin Nyrops, ånde i nakken. Også han forenkler. Både sine bygningsblokke og sit ornament. Han tager ganske bevidst udgangspunkt i en calvinsk-herrnhutisk puritanisme og håndværkstradition. Han tegnede som en engel – i J.Th. Lundbyes tradition. Han leverede i mange år omslagstegningerne til *Vartovbogen*. Hans opmå-

linger er fantastiske. Han havde opmålt Christiansfeld. Hans Lindevangskirke på Frederiksberg er inspireret af Reformert Kirke i København, hvis præstegård han havde opmålt. Kirken er placeret på langs af gadeforløbet og lukker sig fornemt af mod den og dækker for menighedsbygningerne (fig. 13). Vinduerne er højtsiddende. Møstermuringen elegant. Taget har et sving, der fik Poul Henningsen til i *Kritisk Revy* at kalde den »Siamesisk Samkirke på Frederiksberg«.⁴¹ Det er næsten også orientalsk. Der kan ved skydedøre åbnes mellem menighedslokalerne og kirkerummet, en idé, der arbejdedes ganske meget med i 30'erne og som også mødes i Havnings Markuskirke i Århus, men arkitekterne brød sig generelt ikke om den, da to funktioner og udtryk sammenblandedes.

Lindevangskirken, Frederiksberg. 1925–30.
Arkitekter Thomas Havning og Anton Frederiksen.

Figur 13. Thomas Havnings og Anton Frederiksens Lindevangskirke fra 1925-30 på Frederiksberg har det delikateste murværk med rød i en fin herrnhutisk bygmestertradition. Det er stilarkitekturens minimalisme. Tegning af Tobias Faber (fra »Kirkebygning og Teologi«, s. 253).

Med Packness' Markuskirke og Havnings Lindevangskirke må man sige, at den stilsøgende arkitektur havde løbet linen ud. Presset fra funktionalismen var blevet for stort. Da der udskredes konkurrence om en ny kirke i Århus, indkom der over 60 projekter af flere fremragende arkitekter som Povl Stegmann, Erik Møller, Kaare Klint, Mogens Koch og Aage Rafn. Her er nye materialer, planløsninger, indretninger, som det voldte dommerkomitéen stort besvær at vurdere.⁴² Man skelede til byggesummen og Thomas Havnings vandt bl.a. ved sin enkelhed i materialer (mursten, vingetegler og jernvinduer) og udstyr førstepremien. Det er også en flot og meget rationel kirke, puritansk indtil det kalvinske. Tårnet, der står i gæld til Gottlob, har i projektet helt lige afslutning – uden det sadeltag, det endeligt fik. Det er en bygning, der peger frem mod en mild funktionalisme; stadig monumental på sin præsentérbakke mellem lave røde boligblokke.⁴³

Frem mod nye farer

Nu tog udviklingen fart. I samme nummer af *Arkitekten*, hvori Markuskirkeprojekterne vistest, gjordes der opmærksom på en ny bog, nemlig Walter Distels *Protestantische Kirchenbau seit 1900 in Deutschland*, der ville have været nyttig for konkurrenterne. I denne afhandles nemlig alle de form- og indretningsmæssige problemer, det protestantiske kirkerum opbyder – og der gives talløse eksempler på, hvordan de er søgt løst. Det gav sammen med konkurrencen stof til eftertanke, hvilket førte til, at *Arkitektens Månedshæfte* i 1936 bragte en betydelig samling af artikler om kirkebyggeri, inventar, orgeler og Havnings artikel om at bygge kirker. Vigtigst var dog arkitekt Jacob E. Bangs »Den protestantiske Kirketype og dens Udvikling fra

Reformation til vor Tid«. Pludselig skuede man lyset: at man i fortiden, overalt i det protestantiske Europa, havde tumlet med *funktionelle* planer. Som med ét slag erindredes man om, at den middelalderlige langhustype ikke var den eneste mulige! Nu åbnedes der for en ny diskussion om menighedens tarv, prædikestolens og alterets betydning og placering, skala og monumentalitet i den moderne by. Bang slutter: »*En fastholden ved det gode og rigtige i den traditionelle Type, men en definitiv Likvidering af Kirkebygningen som »Stil-reservat*«. *Bort fra Julekort-Stemningen. Bort fra Middelalderen. Kirken maa indse, at dens fastholden ved en fjærn Tids Form-sprog rummer en Fare, gør Kirken selv fjærn og fremmed for den opvoksende Slægt*«. ⁴⁴

Her er det svært ikke også at høre en kritik af Jensen Klints program og praksis. Mange af de oplysninger og problemstillinger, der nåede danske arkitekter så sent som 1936, havde været fremstillet og diskuteret i vore nabolande. Af den norske kirkehistoriker Oluf Kolsrud i en meget væsentlig afhandling i 1915 – og løbende indenfor den svenske kirke.⁴⁵ I Danmark havde man *praktiseret*, ikke teoretiseret. Der havde fra teologisk hold ikke været gjort forsøg på at præge arkitekterne. De havde – med baggrund i højskolen og den nationale vækkelse – defineret sig indadtil, kun sparsomt orienteret sig udadtil. Det vigtigste punkt på arkitekternes dagsorden havde været koncentration om og det stille oprør for at genvinde den kunstneriske sikkerhed, kvalitet og enkelhed.⁴⁶

Funktion og udtryk diskuteredes sidenhen op ad vægge og ned ad stolper mellem teologer og arkitekter i sekulariseringens og koldkrigens skygge – og noget blev vel nået ved det.⁴⁷ Men spørgsmålet om, hvor meget den enkelte kirkebygning kan og skal udtrykke, løses nu engang ikke med

»økumeniske« samtaler mellem teolog og kunstner. Da den aldrende Thomas Havning 1960 i *Vartovbogen* blev spurgt »*Hvordan skal man bygge en kirke nutildags?*«, skrev han en artikel der ikke besvarede spørgsmålet, men lavmælt, skarpt og underfundigt slog det flottest tænkelige slag for arkitektens fordybelse, materialets forædling – og endda for ornamentet som en forædling af det nyttige. Det er Martin Nyrops og Thomas Laubs nevø, der efter at have sammenfattet det bedste i Jensen Klints tanker, nyklassicismen og den kritiske funktionalisme venligt og næsten profetisk slutter: »*Det kan ikke være nogen utopi at vente, at verden engang kommer i lave igen, sådan som den har været før; det bliver en stor tid for dem, der kommer til at leve i den.*«

Noter:

1. Jørgen Vingborg: *Kirkerne på heden. Blade af den midt- og vestjyske kirkehistorie i det 19. århundrede*, 1991 og samme: *Kirkebyggeri i Hammerum herred, Kirkehistoriske Samlinger 1992*, s. 227-50.
2. *Opmålinger. Foreningen af 3. December 1892, Festskrift i anledning af 100-årsdagen*, 1992.
3. Anne-Marie Steen Petersen: *Som i ét stof – en fortælling om Grundtvigskirken og dens bygmester*, 1997, s. 66.
4. Ulla Kjær og Poul Grinder Hansen: *Immanuelskirken*, 1993; Nina Dahlmann Olsen: Seks valgmenighedskirker. Kirker af Andreas og Ivar Bentsen med udsmykninger af Joakim og Niels Skovgaard, *Architectura 8*, 1986, s. 113-128.
5. *Danske Præstegaarde. En Række vejledende Tegninger knyttede til den af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet i Aaret 1892 nedsatte Kommissions Betænkning om en bedre Ordning af Landsby-præsteembedernes Bygningsvæsen*. Udarbejdede af Arkitekt Martin Nyrop, 1896.
6. Kay Fisker og Knud Millech: *Danske Arkitekturstrømninger 1850-1950*, 1951, 1985, s. 276-278.
7. *Akademiet og de skønne kunster*, katalog, Sophienholm 1979, s. 213-22.
8. Lise Funder: *Arkitekten Martin Nyrop*, 1979,

- s. 53-57 og 62-69; Steen Eiler Rasmussen: Arkitekten Martin Borch belyst gennem St. Andreas Kirke, *Arkitekten, Månedshæfte 39*. årg., 7, 1937, s. 101-112.
9. Bibliografi over litteratur om Jensen Klint i *Arkitektur 7*, 1963, s. A 64-74. Hanne Hansen: *P.V. Jensen Klint. Grundtvigskirkens bygmester*, 1991 og ikke mindst Anne-Marie Steen Petersen: *Som i ét stof – en fortælling om Grundtvigskirken og dens Bygmester*, 1997.
10. Storck fik bl.a. ved sin forståelse af de enkle materialer stor betydning for yngre arkitekter, selv Thorkild Henningsen. Se Carl Brummers forsvar for Storck i: *Mennesker, Huse – og Hunde*, 1949, s. 17-25.
11. Lisbet Balslev Jørgensen: *Danmarks arkitektur. Enfamiliehuset*, 1979, s. 110.
12. Nina Dahlmann Olsen: Den fri Arkitektforening, *Architectura 10*, 1988, s. 84-132.
13. *Kronik i Politiken*, 21.11.1916. Her citeret efter Hakon Stephensen: *Arkitekten Thorkild Henningsen. Kunstner og humanist*, 1978, s. 17-18.
14. H. Høirup (red.): *Århus Kirkefond*, 1967, s. 46.
15. Hans Erling Langkilde: *Nyklassicisme i købstæderne*, 1986, s. 66.
16. Sst., s. 68.
17. Sst., s. 91.
18. Kay Fisker: Den Klintske skole, *Arkitektur 7*, 1963, s. 66.
19. *Bygmesterskolen*, s. 13.
20. Langkilde: *Nyklassicisme i købstæderne*, s. 10.
21. Lisbet Balslev Jørgensen: Præfunktionalismen. Eller kampen mod stilen, *Architectura 5*, 1983, s. 90-104.
22. Peter Dragsbo: Kan skønhed læres?, *Bygning. By og Land 5*, 1987, s. 6-8.
23. Langkilde: *Nyklassicisme i købstæderne*, s. 10.
24. Carl Brummer: *Mennesker, Huse – og Hunde*, s. 134.
25. Langkilde: *Nyklassicisme i købstæderne*, s. 94-98.
26. Povl Baumann: Ivar Bentsens Kirkeprojekter 1909-1942, *Arkitekten, Månedshæfte 44*, 1942, s. 149-154.
27. Inge Mette Kirkeby: *Mødet mellem nyt og gammelt. Bygningsbevaring i vor tid*, 1998; Lisbet Balslev Jørgensen: Af gammelt jern kan smedes nye våben, *Opmålinger. Foreningen af 3. December 1892*, 1992, s. 69-94; Steffen M. Søndergaard: Bygningsrestaurering. Nogle synspunkter belyst ved eksempler fra Ribe og omegn, *Architectura 10*, 1988, s. 133-155.
28. Harald Nielsen: *Litterære Mirakler*, 1933, s. 113.
29. Vilhelm Lorenzen: *Drømmen om den ideale*

- By, 1947, s. 29-35. Endvidere Charles I. Schou: *Om Bybygningskunst* 2, 1925.
30. Knud Bidstrup: *Ebenezers disciple. Fra dansk byplanlægnings pionertid*, 1971. Se også Bedre Byggeskik's *Bebyggelsesplaner for Landkommuner*, 1918.
31. *Kunst, Arbejde, Opdragelse. Tre Foredrag om Ruskin af W.G. Collingwood. Paa dansk ved Andreas Mollerup*, 1906; Andreas Mollerup: *John Ruskin. Hovedtanken i hans Værker*, udg. af Edv. Lehmann, 1911.
32. Jensen Klint havde skabt en tektonik og en murstensdyrkelse, der beroede på »det velturnerede polemik-ord jordfødt«. Tegl var efter krigen ideologisk belastet for de unge: »Ganske vist gaar Menigmand næppe rundt og tænker paa Kong Volmer og Absalon, hver gang han ser røde mursten, men der er saa meget af dem i den gamle bygningskunst at de er ligesom indvævet i fædrelandshistorien«. Helge Finsen: *Ung dansk arkitektur 1930-1945*, 1947, s. 116. Karakteristisk nok lukkede Bedre Byggeskik i 1946.
33. Steen Ejler Rasmussen i *Arkitekten, Månedshæfte* 33, 1931, s. 14.
34. Sebastian Müller: *Kunst und Industrie. Ideologie und Organisation des Funktionalismus in der Architektur*, München 1974.
35. Albert Speer: *Fra triumf til katastrofe*, 1970, s. 66.
36. Gregor Paulsson: *Den ny Arkitektur*, 1920, s. 127
37. *En bog om arkitekt kgl. bygningsinspektør Ejnar Packness 1879-1952*, 1982.
38. Sammenlign med tegninger i: Viggo Sten Møller: *Arkitekten Anton Rosens arbejder*, 1980, s. 99.
39. Motivet har næsten terroriseret dansk kirkearkitektur. Udover eksemplerne i Fiskers »Den Klintske Skole«, der også nævner arkitektens egen aula i Aarhus Universitet, kan man nævne Kaj Rasmussens projekt til Lukaskirken i Århus, *Arkitekten* 21, 1918, s. 160 samt Hyltebjerg (Vanløse) og Sorgenfri Kirker.
40. Orgelet placeredes i øst som et led i bestræbelsen på at skaffe koncentration om alterzonen.
41. *Kritisk Revy. En antologi af tekster og illustrationer fra tidsskriftes tre årgange ved Svend Møller Kristensen*, 1963.
42. *Arkitekten. Ugehæfte* 35, 1933, s. 197-199.
43. Sst., s. 189-190.
44. Jacob E. Bang i *Arkitekten. Månedshæfte* 38, 1936, s. 181.
45. Oluf Kolsrud: *Alter, preikestol og orgel, 70de Aarsberetning fra Foreningen til Norske Fortidsminnesmærkers Bevaring 1914*, Kristiania 1915, s. 87-149; Benkt Olén: *Rymlighe- tens Evangelium*, Kristiansstad 1987; Birgitta Rosén: *Fädernas kyrka – församlingens hus. Svenska kyrkan och gudstjänstrummet ca. 1890-1930 med speciell hänsyn till Stockholm*, Lund 1988 og Göran Lindahl: *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i Svensk Arkitektur 1800-1950*, Stockholm 1955.
46. Steen Estvad Petersen: *Kvalitet – tak!*, 1991 og Povl Abrahamsen: *Den danske enkelhed. Et samfund og dets arkitektur*, 1994.
47. J. Exner og Tage Christiansen: *Kirkebygning og Teologi*, 1965.

Roskilde 1000 år

Frank Birkebæk, Ditlev L. Mahler og Peter Sorenius

Fortid og Nutid december 1998, s. 294-309

Roskilde fejrer i år 1000-års jubilæum med en lang række arrangementer og udstillinger. Det overordnede tema har været identitet fordelt over 3 perioder: dansker, europæer og roskildenser. Roskilde Museum har også deltaget i jubilæumsårets historieproduktion og åbnede dørene for en helt ny opstilling af de permanente udstillinger. Redaktionen har inviteret museets leder, Frank Birkebæk, til at redegøre for arbejdet og tankerne bag udstillingerne. Desuden har redaktionen bedt to museumsfolk, Ditlev L. Mahler og Peter Sorenius, om at anmelde henholdsvis oldtids- og middelalderudstilling samt nyere-tidsudstillingen.

Frank Birkebæk, f. 1945, cand.phil. i historie, siden 1979 leder af Roskilde museum mm. Formand for Statens Museumsnævn 1984-90 og for Network of European Museums Organizations (NEMO) 1992-97.

Ditlev L. Mahler, f. 1953, mag.art. i forhistorisk arkæologi og ph.d. i vikingetid/ tidlig middelalder. Amsarkæolog ved Københavns Amtsmuseumsråds sekretariat, og leder af sekretariatet. Har arbejdet med udstillinger i Struer, Gl. Holtegaard, Amagermuseet mm.

Peter Sorenius, f. 1952, mag scient. i antropologi. Ansat ved Københavns Amtsmuseumsråd. Har bl.a. forestået Kulturby 96-udstillingsrækken »Rejse mod lys og luft – historier fra Københavns forstæder«.

Frank Birkebæk:

Fragmenter af en udstillingshistorie

I begyndelsen af 1980'erne begyndte der at blæse milde vinde gennem Sankt Ols Gade i Roskilde – uanset årstiden. I den gade er Roskilde Museum beliggende – og det havde bestemt ingen skade af et blidere politisk klima. På det tidspunkt var der blevet udarbejdet en plan med langt perspektiv for museets udvikling. Den havde anført de nødvendige udviklingsområder, og var blevet modtaget af byrådet i en positiv ånd. Museet var da lidt over 50 år gammelt. Dets absolutte styrke var en enestående fin og omfattende samling (indenfor nyere tid), hvis tilvejebringelse forekommer omend endnu mere imponerende, når museets

daværende økonomiske vilkår indgår i vurderingen. Men den beskedne økonomi havde slet ikke tilladt nogen udvikling af medarbejderstaben, hvilket bl.a. betød at videnskabeligt arbejde kun i begrænset omfang havde kunnet gennemføres. Byens historie, især før 1800-tallet, lå delvist som en brakmark, og byens selvopfattelse var i høj grad derefter.

De faste udstillinger var af de samme grunde stort set ikke blevet renoverede siden 1940'erne, og uanset deres for tilblivelsestidspunktet avancerede pædagogik, var de både for fragmentariske og for prægede af tidens højst synlige gang. Som et memento til tidens debat om museernes art og de politiske ensidige krav om formidling, skal man fastholde denne erindring om museerne før, der var ressourcer til

et systematisk undersøgelses- og forskningsarbejde. Det mindede dengang – og begynder igen at minde om – en situation, hvor man gerne vil have bil, men ikke bruge penge til benzin.

Men tilbage til perspektivplanen for Roskilde Museum. Det blev i den efterfølgende debat fastslået, at museet først skulle have opbygget en videnskabelig stab, derefter have den nødvendige bygningsbestand, for så at slutte forløbet med en total nyopstilling af samlingerne. En etapevis renovering af udstillingerne var efter vores opfattelse ikke en brugbar løsning, fordi det ville medføre et stilmæssigt sammenrend og næppe tillade realiseringen af en overordnet idé.

Lykkeligvis bifaldt skiftende bestyrelser og byråd disse overvejelser og forlangte altså ikke en øjeblikkelig synliggørelse af de stadig stigende bevillinger. At denne synliggørelse så kom alligevel, men i form af en voksende strøm af ny viden om byen, er en positiv pointe. I virkeligheden havde disse resultater også en større folkelig gennemslagskraft. De satte byen ind i et historisk perspektiv, pointerede det unikke og medvirkede derfor til en stigende selvforståelse. Samtidig skærpede disse resultater også appetitten efter en samlet formidling af historien og et legalt demokratisk ønske om adgang til den kulturarv, som man gennem undersøgelserne havde fået kendskab til. Der opstod, udtalt såvel som uudtalt, et behov, og dermed en folkelig nødvendighed for en renovering af museets udstillinger.

I midten af 1990'erne kom der bevilningstilsagn fra Roskilde Kommune til bygningsstandsættelse af i alt ca. 1200 m², fordelt i to huse i Sankt Ols Gade 18. På det tidspunkt var istandsættelsen og indretningen af museets nye administrationsejendom i Sankt Ols Gade 15 tilendebragt, og samtidig var den hidtidige administrationsbygning, Sankt Ols Gade 17 blevet renove-

ret. Museet havde dermed skabt ordentlige vilkår for personalet og samtidig fået indrettet særudstillingslokale (ca. 175 m²), bibliotek og undervisningslokale. Samtlige ejendomme blev stillet til rådighed af Roskilde Kommune, som også afholdt de fleste udgifter. Museet lukkede de permanente udstillinger i 1995 og havde derefter alene særudstillingsvirksomhed i Sankt Ols Gade i de næste 2 1/2 år.

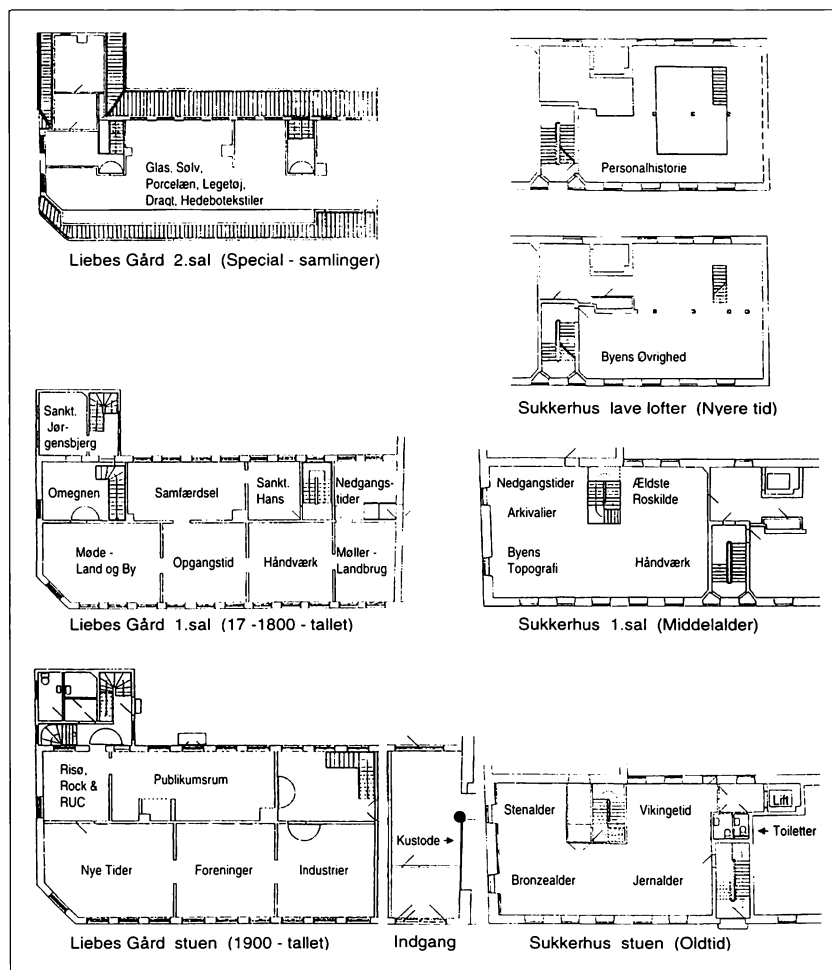
Overvejelser om at udstille

Roskilde Museum havde flere gange i dette forløb overvejet et hovedkoncept for de permanente udstillinger. Vi havde været kompasset rundt med skiftende holdninger, der ganske forventeligt var præget af tiden. Men da vi nåede frem til alvoren, var vores holdning til udstillingsmediet mere afklaret og tør jeg sige – moden? Det er i dag mit absolutte indtryk, at udstillingsprojekteringen faldt på det rette tidspunkt i museets udvikling – og i medarbejderernes.

Der blev udarbejdet et nyt hovedkoncept for udstillingerne i slutningen af 1994. Det tog afsæt i en analyse af udviklingen i de kulturhistoriske udstillinger op gennem 1960'erne, -70'erne og -80'erne. Det var samtidig dikteret af museets ønske om en større totalitet i opfattelsen af kulturarvsbegrebet. Det næsten vandtætte skot mellem f.eks. kunst- og kulturhistoriske museer blev således betragtet som uden mening og i stedet for at fortsætte denne debat på ord, skulle udstillingerne være et konkret udspil på en sammenkædning af de to begreber.

Det blev derfor fastlagt, at vi i udstillingerne ville indarbejde nutidig kunst, der var skabt på inspiration fra Roskildes kulturarv. En sådan sammenstilling ville efter vores opfattelse befordre et andet oplevelsesniveau for såvel kulturarven som kunsten. Nogle

Figur 1. Plan over Roskilde Museum 1998.

af værkerne var allerede i museets eje, andre blev anskaffet til udstillingerne. Endelig blev det besluttet, som en følge af denne holdning, at anmode en kunstner om at forestå selve udstillingens fysiske fremtoning.

Som andre elementer fra dette hovedkoncept kan nævnes at den kulturhistoriske grundidé ikke overraskende – var, at »trække Roskilde ud af begrebet provinsby«. Med det menes der, at det var byens historie, og kun den, der skulle være retningsgivende, og at de unikke træk, der gennem historien så at sige har formuleret begrebet Roskilde, skulle være udstillingens bærende idé.

Endelig kan det også nævnes, at vi skulle tage stilling i udstillingen, at vi ikke skulle anføre forbehold og teorier, men fremlægge, kort og præcist, vores opfattelse og tolkning.

Originalt inventar og kvalitet i materialer

På baggrund af dette hovedkoncept rettede museet henvendelse til den i Paris bosiddende kunstner Peter Brandes, som lykkeligvis indvilgede i opgaven. Det blev hurtigt klart, at Peter Brandes kone, Maja Lisa Engelhardt, også ville engagere sig, og vi fik på den

måde to appelsiner til at lande i vores turban på en gang.

Det har været væsentligt for hele projektet, at disse to kunstnere trådte ind i arbejdet fra dets spæde begyndelse. De fik således medindflydelse på alle faktorer lige fra bygningsrestaureringen til den færdige udstilling. En detaljeret beskrivelse af samarbejdets indhold med de to kunstnere var ikke en relevant løsning på et kontraktspørgsmål. Dertil er deres arbejdsproces alt for dynamisk og intuitiv. Men nogle hovedprincipper for samarbejdet blev aftalt.

Det faglige indhold i udstillingen påhvilede således alene de involverede inspektører. Det betød, at de forestod emne- og genstandsudvælgelse og disponering. Kunstnerne indgik derefter i dialog med inspektørerne om udstillingens fremtoning. Peter Brandes og Maja Lisa Engelhardt skulle endvidere medvirke ved valg/udformning af inventar, farvesætte museet og stå for den grafiske linje – både i udstillingerne og for museet i det hele taget (brevpapir, publikationer, skiltning). På den måde var det muligt for dem at tænke udstillingerne som en samlet helhed.

Det blev samtidig af museet besluttet, at der i hele arbejdet skulle vælges den optimale kvalitet både i materialer og udførelse. Kompromisser skulle undgås, og der skulle bl.a. vælges materialer, som kunne patinere (fortrinsvis glas, jern, træ).

Det betød også, at vi ønskede originale løsninger for inventar mv. – og dermed altså at det hele blev udviklet og fremstillet til stedet. Vi gjorde det også fordi nutidig dansk (kunst-)håndværk bør have et forum i de kulturhistoriske museers udstillinger. Denne holdning resulterede bl.a. i et samarbejde med belysningsarkitekt Marianne Tuxen om udvikling af armaturer – og om lyssætningen af museet. Det sidste var væsentligt, fordi lyset er et afgørende karakterskabende element.

Sammen med firmaerne Louis Poul-

sen og Lysdesign udviklede Marianne Tuxen armaturer, som samtidig blev tilpasset de montrere, der blev designet sammen med firmaerne Samson Kunst og Kleinsmedie og glarmester Cai Christensen. Med denne løsningsmodel blev det igen muligt at tænke i helheder og tilpasse de enkelte komponenter til hinanden. Til udstillingerne fik vi også møbelarkitekt Gorm Harkær til at tegne en »Roskilde Museumsstol«, der i form og materiale indgår i helheden.

Bygningsrestaureringen blev forestået af Roskilde Kommunes arkitektafdeling ved arkitekt Flemming Østergaard. Også det samarbejdes gode forløb fik en helt afgørende indflydelse på resultatet. Husene er meget forskellige. Liebes Gård er et empirehus med forholdsvis små rum, stuk og paneler. Sukkerhuset er flere gange moderniseret med to store sale og et mindre areal med oprindelige bjælkekonstruktioner og lav ståhøjde. Lokalernes forskellighed i fremtoning er et absolut positivt element, som hele tiden fornyer den rumlige oplevelse. Men der skulle også være en fornemmelse af helhed under gennemgangen. Det sidste blev skabt bl.a. gennem Maja Lisa Engelhardts dristige og tør vi selv sige, meget smukke farvesætning.

Den autentiske genstand og andre principper

Under udstillingsforløbet skete der både ændringer og præciseringer af hovedkonceptet. Genstandenes centrale position i udstillingen blev accentueret, og de enkelte kopier, der fra begyndelsen var planlagt, blev stort set fjernet. Tableauer var på forhånd udelukket, og der skulle ikke vises »genskabte mennesker«, eller malede situationsbilleder. Efter vores opfattelse henhører disse elementer under den kulturhistoriske digtning, og er – som alt andet historisk teater – i højere

grad udtryk for sin skabelsestid end for den belyste historiske periode. Dette forhold er ikke nødvendigvis polemisk ment, men udtryk for vores holdning – i dag! Kun i bymodeller går vi ind i rekonstruktionsprocessen, men gør det i en detaljeringsgrad, som har videnskabeligt belæg. Det er således genstanden, den autentiske genstand, der er udstillingen. På den måde er vi trådt et skridt tilbage i historien, men – efter vores opfattelse – alligevel ikke. Det er ikke et typologisk princip, der har været bærende for de enkelte montrers opbygning – men i stedet et æstetisk. Her træder kunstnerne igen ind på scenen, og indlejrer en æstetisk linje i udstillingerne, fremholder genstandens form, som for os andre nok delvist har været skjult bag dens funktion.

Man kan, og skal, diskutere udstillingsprincipper. Vi har valgt at gå nogle andre veje end sædvanligt, og vi har gjort det efter nogle overvejelser, og efter en meget spændende proces, som i sit forløb næsten logisk (for os) afklarede slutproduktet. Udstillingen glimrer ved sit fravær af anvisende pædagogik, og den har ikke noget hastværk i sin rytme.

Fordybelse kan være publikums reaktion (og er det), og det er genstandene – også de fragmentariske – der skal skabe billederne i den besøgendes fantasi. Sammenstillingen af kunst og kulturhistoriske genstande giver fylde til begge elementer og tilbyder den gæst, der måtte ønske det, en større sanselighed i oplevelsen. Der tilbydes ingen interaktivitet på det fysiske plan, men forhåbentlig på det åndelige. Først i publikumsrummet møder man informationsteknologien i form af en Roskilde-database til videre information om de behandlede emner (skal kontinuerligt udbygges). Og hvad så med de kære og forkætrede børn? Det må tiden vise, men de første reaktioner har været meget positive. Den

første skoleklasse (5. klasse), som gæstede museet skulle alene have forevist middelalderafdelingen efter lærerens ønske. Men hun måtte love eleverne, at de senere måtte se resten. Ellers ville de ikke gå hjem, meddelte de hende.

Vi overfortolker selvfølgelig ikke en sådan hændelse. Men den er dog noteret. I øvrigt følger der nu løbende et skolemateriale til brug for undervisningen, bl.a. i form af en lille Roskildehistorie. Det øvrige publikums reaktion har været overordentlig positiv – og det var jo pointen med hele projektet.

Selvfølgelig har det kostet penge, for selve udstillingen ca. 4.500 kr/m² (ekskl. bygninger). Vi har selv kunnet udføre meget af arbejdet, også håndværksmæssigt, og har dermed »sparet« udgifter til håndværkere på ca. 2 mill. kr. – eller ca. 1.500 pr. m². Vi har modtaget ca. 2,5 mill. kr. fra fonde mv., og det har selvfølgelig været afgørende. Kommunen har afholdt alle udgifter til bygningernes renovering, et betragteligt millionbeløb, og har givet lidt over 1 mill. til udstillingerne.

Der er stadig lavvande i kassen! Man kan sagtens soppe rundt uden at få våde knæ, men det problem må vi finde en løsning på. Det væsentlige var, at vi politisk fik tid og mulighed for at gøre tingene i den rigtige rækkefølge, at vi har fået den nødvendige økonomi til driften og mødt den fornødne tillid til ideernes bæredygtighed. Det var vores mulighed for at give et bud på en permanent udstilling – eller rettere, for at formidle den indsamlede viden om en af landets mest markante byer.

Ditlev L. Mahler:

Roskilde Museums nyopstillede Oldtids- og middelalderudstilling

Helhedsindtrykket af det nyindrettede Roskilde Museum er smukt og indbydende, og man fornemmer de kraftpræstationer i tanke og økonomi, der har ligget forud for den glade åbningsdag, den 14. november 1997. Indgangsporten til den smukke gård fra 1802 er festligt farvelagt, og de bladguldsbelagte knopper på porten signalerer det gedigne: kvaliteten. Portrummet er delt i et forrum med glas, hvori Roskilde Museums logo er sandblæst i stort format over glasvæg og døre. Blikket fanges straks af Peter Brandes glasudsmykning, der i sine klare farver virker meget dynamisk. I indgangsrummet sidder en frontpersonale bag en skranke med skydeglas; her løses billet og man får udleveret plan over udstillingerne. Skydeglasset lukkes om vinteren, hvilket skyldes et kuldeproblem, idet »hallen« på trods af de omtalte døre er ret kølig. Museumsbutikkens udvalg, som bl.a. ligger på skranken bag skydeglasset, ser sparsomt ud, og det er åbenbart ikke hér Roskilde Museum har satset. Men museet har jo også mange filialer, hvor salget er en af attraktionerne.

Medens den lidt store billet er trykt med sorte typer, er planen rødbrunlig/bordeaux, i format A4 foldet på langs. Forsiden rummer en liste over udstillingerne, men medens bagsidens liste over filialmuseerne indeholder åbningstider mv., savnes disse for Roskilde Museums permanente udstillinger på forsiden af planen. Måske en forglemmelse. Ej heller på billetten læses åbningstiderne. Selve planen over udstillingsrummene (se fig. 1) er en udfordring, indtil det går op for mig, at rummene i Liebes Gård løber parallelt med Sankt Ols Gade, medens Suk-

kerhusets rum er vist vinkelret herpå, og det forvirrende er, at grundplanerne vises side om side for hver etage. Det skyldes formentlig pladsproblemer, på planfolderen altså. Uden at foregribe begivenhedernes gang fik jeg ved at se de nye udstillinger lært, hvad der er Liebes Gård, og hvad der er Sukkerhuset. Men det ved man selvfølgelig på forhånd i Roskilde.

Logoet, der bruges med flid, er inspireret af en mønt dateret til 1000-årene og slået af Knud den Store, hvorpå man ser en *triquetra* afbildet udformet som tre bueslag der to og to forbindes i tre spidser. Jeg formoder, at det er Peter Brandes, der har bearbejdet det oprindelige motiv fra mønten, ikke ved at forenkles og stilisere, men ved at trække det op i tykkere og tyndere bundter af streger. Det i forvejen meget dynamiske motiv forekommer mig at tabe i effekt ved denne bearbejdning, men her, som i store dele af udstillingen, er det svært at diskutere smag og behag. Skiltningen er tiltalende, på metal, hvorpå skriften læses tydeligt i samme – eller sådan ser det i hvertfald ud – farve som planen over udstillingerne, og afspejler en lødighed.

Oldtiden

Nu glider jeg op ad den handicapvenlige sliske til oldtidsudstillingen med åbent sind, og uden behagelig baggrundsviden eller facitliste. Indgangen er udtænkt med effekt. I den højre glasdør skimtes stenskulpturen, *L'incontro* af Anders Brasch, og skulpturen har et overmåde stærkt udtryk: Oven over den bearbejdede og mod æggen slebne stenøkse svæver en ubearbejdet sten. Øksen hugger, men signalerer alligevel ro. Meget vellykket entré. Og museumsgæsten opfatter formentlig ikke skulpturen som et oldtidsfund fra den danske muld. På vej op ad slisken er der en montre bygget ind i den gen-

Figur 2. Fra Oldtidssamlingen på Roskilde Museum (Fotograf: Flemming Rasmussen, Roskilde Museum).

nembrudte mur. I montren ses mammuttænder. Helt ufrivilligt har jeg således gjort min entre ved montre nr. 1: De ældste tider. Når opstigningen af slisken er fuldført, havner man dels ved den nævnte skulptur, dels i yngre stenalder.

Rummet er flot og stort. Farveholdningen er gennemført og giver en usædvanlig ro: Olivengrønne vægge, okkerfarvet loft og de firkantede søjler i en varm rød farve. De dæmpede farver, som giver mindelser om jordfarver, brydes raffineret af det grå træværk, kun montresoklerne står i umalet træ, der måske bryder helhedsindtrykket lidt. Det dæmpede indtryk løftes meget effektivt af Maja Lisa Engelhardtts 3x2 meter store billede, *Tumu-*

lus, forestillende (bl.a. må jeg indskyde) en stendysse. Billedet er formentlig fremstillet til lejligheden og til op-hængningsstedet. Rummet deles op af otte relativt store, fritstående monter bl.a. bygget op af glas på sokler, og flere af monterne har indsatte glashylder. Sidstnævnte giver nogle problemer med lyssætningen, men det vender jeg tilbage til. Enkelte monter er hængt op på væggene og kun en enkelt fritstående montre er vertikalt opdelt med en fast midterplade. På trods af de mange monter har rummet alligevel en vis lethed over sig (se fig. 2).

I den ældre stenalder ses den trebenede urokse, der graciøst læner sig op ad bagvæggen. Et imponerende dyr, og på skiltet står der, at den er fra Him-

melev og ikke anskudt forud for sin død i mosen. Mosen var vel oprindelig en sø på uroksens tid, og det er pudsig, at teksten nævner, hvad den ikke er død eller såret af. Svaret er på udmærket vis beskrevet i udstillingskataloget, *Tidernes Samling*, s. 24. Men man kan ikke gå ud fra, at museums-gæsten har terpet kataloget hjemme fra. Øjnene styrer videre mod en kvadratisk, søjleformet montre, hvor der øverst bl.a. ses vandret ordnede fintandede harpuner, nederst en række gevirer. Ved hvert gevir findes et nummer og forrest i montren et bånd, hvor nummeret korresponderer med en tekst. Jeg læser med forstærkede øjne nr. »9: *Kronhjørtegevir*«. Er den bearbejdet? Er det nu naturhistorie? Nr. »8: *Elggevir*«.

På den røde søjle ved siden af montren hænger en ramme med en kort tekst om »*Maglemosekulturen*«. Det eneste sted i oldtidsudstillingen, hvor det arkæologiske kulturbegreb bruges. Der er ingen tilsvarende tekster om Kongemosekultur eller Ertebøllekultur. Det forekommer mig at være en inkonsistens. Det samme gør sig gældende i en montre omhandlende yngre stenalder, hvor et lerkar pludselig benævnes »*Ornamenteret skål af Troldebjerg-type*«, medens typebetegnelser ellers stort set undgås.

Herved nærmer vi os et kildent problem: Udstillingstekster. Den sværeste af alle kunstarter med tilknytning til den kulturhistoriske udstilling. Man kan, som det sikkert vil være læseren bekendt, gå i to grøfter. Den ene sås for nylig på Nationalmuseets udstilling *Missing Link*, hvor man havde tapetseret et antal bøger eller kataloger (med et lixtal for gæster med en højere uddannelse) op på væggen. Den anden er den intetsigende korte tekst. I Roskilde Museums nye oldtidsudstilling er teksterne delt i tre typer: Genstandstekst, som beskrevet ovenfor, montretekster, der giver et kort signalement

af de fremlagte genstandes kontekst, Hulegårdjættestuen f.eks. Og endelig tekster placeret i trærammer på væggen, som man kunne kalde »epoke- eller emnetekster«. Også de sidste er ultrakorte. Ældre stenalder får 11 linier. Denne tekst er i øvrigt vellykket. Jeg er fuldt ud klar over, at dette valg af tekstmængde er bevidst, men som kulturhistoriker savner jeg »noget«. Pilespidserne og flintøkserne er sat æstetisk op, der giver mindelser om de gamle suiter, men personligt vil jeg have mere at vide end blot »tværpile« eller »tyndnakkede økser«. Forbliver vi ved montreteksterne, fører den lakoniske stil til berigelse af det danske sprog: I montren med fund fra Hulegårdjættestuen er der fundet en »perlekædespreder«.

Det er ikke mit ærinde at være akademisk pedant, men når teksterne er så sparsomme, som de er, stilles der ekstra krav. Under overskriften Yngre Stenalder 3800 – 1800 f.Kr. læses i en rammetekst på 11 linier: »*Agerbruget kom til landet omkring 3800 f.Kr.. Urskoven blev ryddet for at gøre plads til svedjebrug på de små marker*«. Det er vel omvendt, nemlig at svedjebruget (en kompliceret størrelse) førte til rydning af skoven! Under overskriften: »*Oldtidens Bebyggelse: Før byen udgjorde det frugtbare plateau, kilderne og fjorden et velegnet område for oldtidens bosættelser*« (I alt en tekst på 12 linier). Jeg forstår godt hensigten, men man kan ikke bo i kilderne, og jeg tror endnu ikke på husbåde i oldtiden; jeg kan imidlertid godt regne ud, at den omtalte by er Roskilde. Der kan nævnes andre eksempler.

Det forekommer mig, at der er noget uproportioneret over de forskellige tekster. Springer vi frem i tid til Gerdrupgraven fra tidlig vikingetid, får den 5 liniers montretekst og 14 linier i en rammetekst på væggen. Det er en interessant grav, ingen tvivl om det, og teksterne er udmærkede, men allige-

vel. Jeg skynder mig at anføre, at der er meget få fejl i udstillingsteksterne. En af dem forekommer i bronzealdermontren, hvor nr. 13 netop ikke er et ottekantet fuldgrebssværd fra Syd-tyskland; nr. 13 er et grebpladesværd. Nr. 14 er imidlertid et af to fuldgrebs-sværd, men det nævnes ikke – hvorfor ikke? I samme montre ses i øvrigt som nr. 28 et skinnende præparat, der nærmest forekommer at være indstøbt i plastik. Det er heller ikke helt indlysende, hvad der er hensigten. Præparatet springer i øjnene, fordi alle de øvrige genstande er vist så æstetisk. I Hulegårdmontren svarer teksten nr. »9: *Pilespidser af flint. Hulegård*« ikke til de referede genstande, idet der kun er en tungespids, medens de øvrige seks genstande er flækkeknive.

Roskilde Museum har en særdeles god oldtidssamling, som på mange punkter hæver sig op på nationalt niveau, hvilket ikke mindst skyldes museets undersøgelsesvirksomhed: Stålmosegårdgravene, Vindingebopladsen for slet ikke at tale om Gl. Lejre. Mange høj kvalitetsgenstande, som i sig rummer muligheden for at fortælle mange spændende historier. I oldtidsudstillingen går man imidlertid forgæves efter en formidling af historiens motor, en socialhistorie eller den økonomiske for den sags skyld. Ser vi på oldtidens forløb, det lange tidsstræk, i udstillingen, er det imidlertid klart, at slutscenen i Lejre alligevel er en socialhistorie og bruges til det: »*De viste genstande stammer fra udgravningerne af kongsgården i Lejre o. 600 – o. 1000 e. Kr.*,« siger en montretekst (min fremhævning). Ja, jo, men fortæl, fortæl. Genstandene i de to montrer er jo helt i top! En 18 liniers rammetekst giver dog et godt signalement af Lejre-problemstillingen generelt. Foran de to montrer står en model af det rekonstruerede landskab med hal, udhusbygninger, skibssætninger mv. Denne model og en skalamodel af hallen er

meget vellykkede, sidstnævnte særdeles lækkert udført, og modellerne repræsenterer et af de få eksempler på pædagogisk imødekommenhed over for museumsgæsten i oldtidsudstillingen, og her tænker jeg på både små og store gæster.

Et lidt specielt kapitel udgøres af de ophængte sort-hvide fotos. Dels hænger de i tilknytning til rammeteksterne, dels er de på den ene endevæg ordnet som opsætninger af tre gange fire fotos i hver sin ramme ved siden af hinanden. Ingen steder nævnes lokalitet, eller hvad man ser eller forventes at se. Ved siden af rammeteksten til ældre stenalder hænger et komplet uforståeligt foto af en harvet mark i et kuperet terræn. Andre viser oldtidshøje, men hvilke? Angående de to opsætninger på endevæggen, er den ene hentet fra museets egne optagelser: »*Udgravningsbilleder. Roskilde Museum.*« Direkte over denne, den eneste tekst, ses et luftfoto af en skibssætning. Maja Lisa Engelhardt har fotograferet den anden gruppe og kalder den monumenter og mark 1997.

Lyssætningen i rummet er generelt meget vellykket, og dagslyset er dæmpet med vævede gardiner (hør?), der understreger det øvrige farvevalg. Genstandene i de enkelte montrer kan beskues klart, og lyset gør genstandene spændende. I to montrer er der anvendt fiberlys, som understreger de fornemme genstande. Desværre giver lyset problemer med skyggeeffekten. De to montrer er i øvrigt meget veludførte med sider af stål og hængt op på væggen. Min eneste anke er, at ser jeg ud over rummet netop fra denne vinkel ved de to stålmontre, er der meget genskin, hvilket skyldes de mange glasmontrer og deres glashylder. Men det er en petitesse.

Konkluderende om oldtidsudstillingen er æstetikken i top og udvalget af genstande imponerende. Udstillingskonceptet aflæser jeg således, at gen-

standene og hovedsagelig kun genstandene skal virke ved egen kraft og bibringe oplevelsen – den æstetiske oplevelse. Et dristigt valg. Jeg husker diskussionen i forbindelse med Nationalmuseets udstilling *Det indianske kammer*, der trak nogle fronter op i dansk museumsverden. Frank Birkebæk berører problemstillingen i udstillingskataloget. Jeg er ikke uenig i, at man kan fortælle en god historie og bibringe gæsten en mindeværdig oplevelse med kun få tekster. Personligt fik jeg absolut en harmonisk oplevelse i oldtidsudstillingen. Hvis Roskilde Museums oldtidsudstilling bliver trendsættende for museernes nyopstillinger generelt, vil jeg imidlertid mene, at de kulturhistoriske udstillinger som formidlingsmedium vil blive fattigere. Jeg tror problemet er, at jeg opfatter *Oplevelsen* som individuel, medens jeg anser *Historien* som vores kollektive kulturgrundlag. Kunstmuseernes succes i 1980'erne og 90'erne afspejler bl.a. samfundets højere og højere grad af individualisering. Pendulet svinger, og spørgsmålet er, om den kulturhistoriske udstilling ikke smider barnet ud med badevandet ved at imitere kunstmuseernes individuelle oplevelseseffekt. Dermed ikke sagt, at kulturhistoriske udstillinger ikke skal sættes hverken flot eller æstetisk op. Vi lever i en pluralistisk verden, og ikke to udstillinger er i dag grebet ens an, hvilket de ej heller formentlig vil blive i fremtiden.

På vej til middelalderen

Fra hjørnet med Lejre som emne, går en dør ud til en slags entre. Rummet giver dels adgang til toiletter, dels kan jeg herfra tage elevatoren op til næste etage. Elevatoren er ny, lækker og handicapvenlig og har næppe været en billig investering. Vel ankommet ovenpå i et tilsvarende rum som neden under, giver en dør adgang til middelalderud-

stillingen, som jeg har set meget frem til, og, kan det røbes, med rette.

Rummet er overvældende og efter min mening det flotteste i de permanente udstillinger. Det store rum har dybrøde vægge, stærk blå loft (ultramamarin?) og blå søjler med fornemt bladguld på hjørnerne. De blågrønne podier i montrene passer fint til. I forhold til den dunkle oldtid er vi kommet til den glade middelalder.

Introduktionen til middelalderen og dermed Roskildes opståen findes let til højre for indgangen, og tekster samt topografisk oversigt er vellykket. Til venstre for indgangen står en lang montre med fast bagvæg, som deler denne del af rummet op på udmærket vis. Her ses eksempler på tidlig middelalderlig keramik. Et eksempel på samme keramiktype findes også i oldtidsudstillingen, der hér benævnes »Østersøkeramik« (Vindingemontren). I middelalderen kaldes det blot hjemlig keramik. I bunden af montren ses eksempler på frådsten, hvilket er en god idé, da man kan formode, at ikke alle er fortrolige med dette for Roskilde så vigtige byggemateriale og dets dannelse.

Her i den tidlige middelalder står også Hroar og Helge på deres sokkel. Gruppen af gips er udført af Elna Borch omk. 1930 og afspejler sin nationale samtid. Jeg kan godt lide skulpturen, som passer til Roskildes centrale placering i vores (mentale) middelalderhistorie. De to gipsfigurer trænger imidlertid til en kærlig hånd: Det ser nærmest ud som om, Hroar og Helges hoveder er blevet sat på efter et uheldigt styrt; og Hroar eller Helges sværd er revnet, så man ser ind til metalstiverne i midten. Det er synd, for ideen er god.

På den anden side af den lange montre er der ligeledes montere, hvor der i den ene ses klædeplomber med tilhørende udmærkede tekst samt vægtlodder og importkeramik. Kikker man

efter, omhandler hele montren handel som emne, så hvorfor ikke skrive det. Det ville passe godt med de fyndige og tematiske rammetekster som f.eks. »Bispesæde og byvækst« og »Kirkernes by« osv. Også i nabomontren ses fine genstande. Noget er fra Haraldsborg resten formentlig fra Roskilde by, men jeg savner oplysninger om (fund)sammenhængen.

Langs ydermuren står tre større, flade montrere, hvor den ene viser en illustrativ model af Roskilde med omgivelser o.1170. De to andre viser henholdsvis benarbejde (kamproduktion) og læderarbejde. Genstandene i form af hel- og halvfabrikata samt fragmenterede sko og læderskeder er lagt meget fint op. Jeg savner måske noget mere bredt om Roskilde bys middelalderhåndværk. Ved den centrale søjle i rummet er opstillet en brøndramme, og jeg læser: »Brønd, 1100-tallet, fundet ved udgravning i Støden«. Hvor ligger det?

Træskærerarbejderne fra Lyndby tager sig meget flot ud; det varede lidt før jeg fandt de tilhørende rammetekster, men generelt er kirkehjørnet vellykket. I en montre udstilles en »teglsten med indridsninger« (nr.12). Det er korrekt, men er det to mænd, der er ridset ind?

Om hjørnet møder vi bogrummet, opbygget som en stor kvadratisk kasse med modstillede udgange. Kassen er formentlig bygget op for at beskytte de udstillede bøger inde i kassen og for at kunne kontrollere lysmængden. Pladsen omkring kassen er lidt trang, men der har næppe været andre muligheder for en placering. De to montrere, der vender ud mod kassen indeholder en bred vifte af genstande: Personligt udstyr, tekstil, beslag, spænder; herunder tenvægte (bl.a. i bly), sakse, vævevægte; i montren ved siden af ses redskaber til landbrug og håndværk samt legetøj; neden under ses våben. Her savner jeg lidt hjælp i form af tekst, der

kan anspore museumsgæsten og give nogle signaler, der binder genstandene sammen. Montren med seglstamper ved siden af er derimod flot, illustrativ og vel tekstet. Følger jeg gangen rundt om kassen ender jeg i renæssancen og ved to rammetekster: »Nedgang« og »Stabilitet og kollaps«. Gode tekster, der sætter det sete i et aha perspektiv. Måske skulle man have læst dem først, hvis man vidste, de var der.

I kassens dunkle belysning er clouet det ældste Roskildeprospekt fra sidste halvdel af 1500-tallet udlånt af Staatliche Graphische Sammlung i München, og det er flot, at Roskilde Museum kan udstille prospektet. I kataloget står der, at det er fra ca. 1600 (s. 22). Prospektet er brugt på billetten, og jeg tænker mig, at det vil kunne gøre sig, hvis billetten blev trykt i en bordeaux nuance, således at prospektet kan komme til sin ret. Til højre for prospektet er der fremlagt latinske skrifter, hvor oversættelsen er sat op på sidevæggene. Her henvender udstillingen sig ikke alene til den skarptsynede museumsgæst, men appellerer også til akrobatik og dyb koncentration, hvis gæsten skal kunne sætte de små bogstaver sammen til ord og samtidig holde rede på, hvor i teksten man er nået til. Fra en gæst, der ikke er kulturhistoriker, skal jeg hilse og sige, at genstandsteksterne iøvrigt, hvor disse er placeret i bunden af høje montrere eller ved foden af høje genstande (f.eks. klædedragter), er meget svære at læse. Hun er medio 70.

Middelalderudstillingen og rummet er flot og vellykket. Rammeteksterne giver en god og fyldstgørende historie, og tekstmængden er passende. Peter Brandes store keramikfåde med indridset tekst i form af et digt af Henrik Nordbrandt spiller godt med i rummet, men har ikke samme effekt på beskueren, som Maja Lisas billedkunst i oldtidsudstillingen. Generelt har Roskilde Museum grund til at være glad

for sin middelalderudstilling. Grundideen med at inddrage billedkunstnere i arbejdet med nyopstilling af udstillingerne er glimrende og tiltalende af flere årsager. For det første er de tider heldigvis forbi, hvor museumsinspektøren selv skal lege altnuligmand m/k med skruetrækker og malerpensel. Billedkunstnere er professionelle til farvesætning mv., ligesom lyssætningen er overladt til en professionel. Hvor vi tidligere har haft en tendens til at sætte lighedstegn mellem en professionalisering af museerne og faguddannede inspektører, er begrebet i dag udvidet til at omfatte alle dele af museumsarbejdet, som her udstillingerne. Det er en befrielse.

For det andet har vi ikke mindst i Danmark en lang tradition for gensidig inspiration billedkunstnere og kulturhistorikere imellem. Jeg tænker på Cobra, som nok var et europæisk fænomen, men vel kom særligt stærkt til udtryk her hjemme. Uden sammenligning er jeg selv blevet meget inspireret i mit samarbejde med Kunst- og Kulturgruppen Syntese i 80'erne. Et anderledes samarbejde end det, udstillingen repræsenterer, men som klart viste, hvor potent et sådant møde mellem billedkunstnere og kulturhistorikere kan være. Man skal blot have på det rene, at billedkunstnere og kulturhistorikere har hvert deres forhold til kildematerialet, som nok er lige forpligtigende på hver sin måde, men også stiller krav om klart definerede samarbejdsrelationer.

Til slut vil jeg ønske, at Roskilde Museums nye permanente udstillinger vil blive besøgt af rigtig mange gæster, som – er jeg overbevist om – vil tage en god og berigende oplevelse med sig hjem.

Peter Sorenus:

Tidernes Samling – Nyere tid

Roskilde Museum har valgt at kalde kataloget, der er udarbejdet til den nye permanente udstilling for *Tidernes Samling*. Titlen kan i en leg med ord opfattes på flere måder, hvoraf to, den ene konkret, den anden abstrakt, rager frem: Som Samlingen, der er opstået gennem tiderne i Roskilde Museum; eller som en samling af tiderne – oldtid, middelalder og nyere tid – altså en form eller tilstand hvori forskellige tidsafsnit bringes i berøring med hinanden. Genstanden er tydeligst i den konkrete, idet tiden som lineært forløb har kastet genstande af sig. Genstandene optræder som afskalninger af kulturlag opstået i en art kulturel sedimenteringsproces, der i kraft af tidens strøm har lejret sig i museerne. Det er samlingen – alle tiders samling. Instinktivt aner man, at det alene ikke er sandheden. Museumssamlinger opstår sjældent gennem passivitet, selv om det kan være tilfældet: »*Museet tilvejebringer sin samling gennem målrettet undersøgelse og forskning – men tillige ved en vilkårlig proces, hvor befolkningen aktivt medvirker gennem indlevering af genstande og oplysninger*«, skriver Frank Birkebæk i kataloget og fortsætter: »*Det er i udstillingerne, at museet fremlægger sin fortolkning af samlingernes udsagn*«. ¹ Det betyder, at der er truffet valg om hvilke genstande, der skal udstilles, i hvilken sammenhæng, hvordan og med hvilke midler. Valget af genstande har været overladt de ansatte faginspektører, mens udstillingens formsprog er udviklet af billedkunstnerne Peter Brandes og Maja Lisa Engelhardt »*i en intens samarbejdsproces med museets inspektører*«. ² *Tidernes Samling* repræsenterer lige netop valget, der har taget fysisk form i Sankt Ols Gade, hvor oldtid, middelalder og nyere tid er bragt under samme tag, men i separa-

te bygningsafsnit. De fysiske rammer er Liebes Gård – en empirebygning fra 1802, samt det tidligere sukkerraffinaderi – Sukkerhuset fra 1764.

Med Henrik Sten Møllers begejstrede »Roskilde Museum ophæver skellet mellem det kulturhistoriske museum og kunstmuseet« i erindring besøgte Roskilde Museum i begyndelsen af 1998.³ For den besøgende, der kommer til portrummet udefra, er der to valgmuligheder: Enten at gå til højre ind i oldtiden og derfra arbejde sig op gennem tid, eller at gå direkte til venstre ind mod nyere tid. En helt tredje mulighed består i ikke at bevæge sig frem, men vælge at blive stående for at betragte glasmaleriet af Peter Brandes. Det er smukt og spændende og kan godt ses alene. Vælges den for mig logiske rundgang – med uret – lægges ud med 1900-tallets industrier. Det ligger måske i udstillingskonceptet at bryde kronologien på den måde, men det er i så fald ikke uproblematisk. Rummet er sirligt, genstandene nydeligt arrangeret på rummets rødbrune vægge, men der lugter for lidt af sved og adskillige af genstandene er fra 1800-tallets anden halvdel. Her mangler oplysninger om produktion og mennesker (se fig. 3). At foreningsrummet, jf. udstillingsplanen (fig. 1), fungerer bedre beror sandsynligvis på større genkendelse af de udstillede genstande – jeg ved hvad en talerstol bruges til og kender til de røde faner, men har behov for at få at vide hvad et svinghjul til en hakkelsesmaskine fra Jægerspris skal gøre godt for.

Det myldrer med genstande i »Nye tider«, og erkendelsen af at betragte »fragmenter af en kode, som beskriver forudsætningerne for vores egen situation, men aldrig den fulde historie« bliver åbenbar.⁴ Ikke desto mindre fungerer rummet, fordi koden kan dechifres: Der er larm i gaden og tempo på. Og Stryhns Leverpostej i alubakke er kendt af det ganske land. Risø, Rock &

RUC er skuffende meget mindre støjende i genstandsvalget. Roskildefestivalen er næsten fraværende.

Udvalget af genstande fra nyere tid optager hele Liebes Gård. Stueetagen og 1.sal er forbeholdt brudstykker af den lineære historiske fremstilling fortrinsvis med genstande fra 1700-tallet til i dag. – Som det siges i en af udstillingsteksterne: »Brande og nedgangstider har betydet, at der ikke er mange ting bevaret fra 1500 til 1700-tallet« – måske netop derfor, har man for denne periode valgt at lade minutiøse bymodeller fremstille. Til trods for at udstillingen har været søgt rensset for anvissende pædagogik⁵ har bymodellerne funktion af glimrende pædagogiske hjælpemidler, der på en gang er i stand til at sætte fantasien i gang og hjælper betragteren med at orientere sig. Andre steder i udstillingen på 1. sal er det teksterne, der agerer igangsætter. Et eksempel herpå er teksten til det lille rum om Skt. Jørgensbjerg: »Bjerget er Roskildes havnekvarter. Her boede overvejende fiskere, daglejere, småhåndværkere og fuskere i små lerkline- og stråttækte huse. De beskedne forhold, fjordens nærhed og alsidigheden i at skaffe sig et udkomme afspejles i møbler og redskaber«. Man kan ane genstandene, førend de er øjnet: En is-slæde. Ålejern. Klarinet. Portræt af Dragonmutter fra Napoleonshæren. Rævesaks. Musefælde. Æggekurv. Lokkeænder. Træskomagerværktøj. Yderdør. Men det gør godt at se genstandene, fordi de understøtter den kortfattede, meget billedskabende tekst. Her har man tilvalgt mennesker, og det er befriende dejligt. Oplevelsen accentuerer, hvad der generelt mangler i stueetagen: Svedlugt, råb og skrig fra generalforsamlinger, demonstrations-togs marcheren, fabriksfløjtens tuden, pløret fra »Smatten«. Der burde vel være mennesker. Ikke nødvendigvis i form af lydkulisser eller duftorgler, men en tilstedeværen af det liv, der

Figur 3. Fra udstillingens rum omhandlende industrier. Farvesætning og en æstetisk, dekorativ manifestation har her helt taget pusten fra projektet, men smukt ser det ud (Fotograf: Flemming Rasmussen, Roskilde Museum).

har aflejret genstandene. Det kan gøres med genstande alene, men er ikke her gjort overbevisende. Hvorfor det forholder sig sådan, er ikke afklaret.

På 2. sal af Liebes Gård vises specialsamlinger: Glas, sølv, porcelæn, legetøj, sparegrise, dragter, hedebotekstiler mm. Udvalget er stort, spændende og smukt arrangeret – ikke distraherende smukt, men understøttende. Nogle umiddelbare indtryk: »Dragtadelingen. En spændende montre med brudekjoler. Mandsdragt til bryllup 1762. Papirklip – silhuetklip på væggene (...) Nok en montre – med tin. Et

særligt design har montren – denne type i stål – de er lidt tunge måske, men jeg kan godt lide dem. Solide. Lågkrus, et skab fra Hedeboegnen 1838. En meget fin montre med spænder, kosspænder, bæltespænder, kåbspænder, knæspænder, knapper (...) På den anden side af samme montre findes særke-spænder, sølvdobber, brocher, smykker lavet af knapper – og man forstår, hvorfor de befinder sig i en montre ved siden af Hedebodragter, for mandsdragten er tæt besat med knapper. Der er et utrolig flot panelstykke fra Hedeboegnen fra midten af 1800-tallet – tilsyneladende smukt restaureret.

En række små montrer er fint opsatte på væggen – med Roskildesølv fra 1600-tallet til begyndelsen af 1800-tallet. Fine arbejder. En anden montre på gulvet handler også om sølv – hvoraf hovedparten stammer fra Hedebogårde: Sølvskeer, bægre, lågkander, hovedvandsæg – velhavende bønder.

Bagerst i rummet findes huenakker, Hedebogøgnen i det hele taget: Hørfremstilling, hørbryde, standkiste med brudeudstyr, store skifterammer på væggen viser hedebosyningens finesser: Pyntehåndklæder, knæduge, skjorter osv. Et skuffedarium med en mængde udtræk rummer mange eksempler på syningen.

Specialudstillingens rum er hvidt – fritlagte hanebånd og kip – skorstenene går op i kippen og er malet turkis eller grønne. Det er spændende lavet».⁶

Det lange citat omhandler kun en del af udstillingen; der er meget mere: Der udstilles en overflod af genstande fra museumssamlinger så rige, at det er en fornøjelse. Udstillingsteknik og emne går fint omend lidt traditionelt i spand. Monterne er fremragende lavet – formentlig designet specielt til genstandene også her af Peter Brandes. De understøtter den skildrede rigdom og soliditet fremfor at stjæle fra genstandene, men er selv tilstede.

Man undrer sig over, at museet har valgt at udstille kuriosa fra en af byens koryfæer – Kristian Hudes samling af sparegrise fra nær og fjern – når det i en tekst oplyses, at han tillige var en af Danmarks første arkitekturfotografer. Det havde været historisk mere vedkommende om Kristian Hudes fotografier var udstillet. Måske kunne man endda sælge kopier heraf i museumsbutikken, som det er tilfældet med sparegrisene.

Byens Øvrighed (institutioner, styre, rådhus, vægter- og politivæsen, borger- og brandkorps, fattigvæsen, skolevæsen mm.) og personalhistorie (malerne Jacob Kornerup og Jacob Christian

Gottschalk, cykelfabrikanten Dursley-Pedersen, forfatteren og viser det sig multikunstneren Gustav Wied m.fl.) præsenteres i den lavloftede del af Sukkerhuset, hvis bygningshistorie skildres kort og koncist i en tekst, – altså en forklaring på hvorfor rummet er lavloftet og ser ud, som det gør: »Den lave loftshøjde i disse rum skyldes at tørringen af sukker krævede ekstra megen gulvplads, som opnåedes ved at indskyde en ekstra etage«. En del af etageadskillelsen er fjernet i midten og gør rummet højere og får det til at syne lettere.

I publikumsrummet i stueetagen findes en multimedie-database om Roskilde. Af databasens 5 hovedmenuer – Roskilde i nyere tid, Roskilde i middelalderen, Roskilde i oldtiden, Projekt Roskildemodellen og Interaktiv bytur i 1500-tallet – var de 4 sidste ultimo januar 1998 stadig under udvikling eller ikke programmeret.

Projekt Roskildemodellen har et spændende potentiale, bl.a. en digital historisk-rumlig bymodel af Roskilde, hvor man skulle kunne gå rundt i byens gader og pladser og iagttage bygningsstørrelse og udseende – med farver, lys og skygger. Når projektet er færdigudviklet skal det også være muligt at bevæge sig i tid med indblik i byens udviklingsår 1682, 1782, 1882 og 1997. På iagttagelsestidspunktet var skærbilledet af den rumlige model temmelig ringe, formentlig på grund af for dårlig billedopløsning. Samme forhold gjorde sig gældende for det tilknyttede informationsark, hvor grafikken var dårlig og skriften for tynd til at læse. Det er velsagtens forhold, der enten allerede er udbedret eller vil blive løst.

Databasens mest udviklede menu-punkt er »Nyere tid«, under hvilket der findes 13 hovedemner. Et næsten vilkårligt opslag på emnet Stryhns leverpostej fungerer fint og hurtigt; fotografierne er gode og fortællende. Må-

ske man kunne have anvendt dem sammen med genstandene fra virksomheden i udstillingen? En anden søgning af ord/emne ved at klikke på bogstaver, f.eks. Wied, gav to ikke helt indlysende resultater: Dursley-Pedersen cykel og fotograf Kristian Hude. Men det er vel også til at rette op på.

Det er ikke vanskeligt at forestille sig, at der ganske hyppigt vil kunne blive trængsel ved databasen, såfremt blot én terminal er til rådighed. Ganske vist kan flere iagttage det samme skærbillede på én gang, men det vil stadig være personen, der sidder ved tastaturet, som styrer forløbet gennem en række menupunkter eller vejen rundt i Roskildes gader anno 1500. Også her er den faktiske genstand den digitale virkelighed langt overlegen.

Nogle af de spørgsmål en kritisk rundgang i den nyere del af »Tidens Samling« accentuerer er: Er det samlingerne, der har vundet over historien? Hvad er vigtigst: Historien der skal fortælles, eller museets samlinger der haves, og derfor har krav på at blive vist. Hvem vandt? Ifølge Frank Birkebæk, er det genstanden, den autentiske genstand, der er udstillingen. Det er rigtigt et langt stykke ad vejen, men på Roskilde Museum har man i særdeleshed taget fødselshjælpere i anvendelse for at befordre fantasien,

når genstanden betragtes: æstetikken, kunstværker, lys og farver. De er i stor udstrækning en del af udstillingen og bragende flot lavet, det er bare ikke hver gang historien bliver synlig eller nærværende. Der udkæmpes stadig kampe i Liebes Gård og i Sukkerhuset. Kampen står mellem på den ene side at turde fortælle en historie og på den anden at præsentere de genstande man har valgt som historiebærere løftet så langt ud af den oprindelige sammenhæng, at man taber dem af syne. Hvis genstandene blot overlades til æstetikken, er der ikke langt til en genstandens fetichering, men meget langt til den kultur, der har frembragt den.

Noter:

1. Frank Birkebæk: *Tidernes Samling fra Roskilde Museum* 1997, s. 9.
2. Sst. s. 11.
3. Anm. af udstilling i *Politiken* 13. november 1997.
4. Frank Birkebæk: *Tidernes Samling*, s. 10.
5. Se Frank Birkebæks: *Fragmenter af en udstillingshistorie*, her i dette tidsskrift.
6. Fra udskrift af optagelse fra diktafon medbragt ved anmelderens besøg den 27. januar 1998.

Debatanmeldelse

På vej mod samtidshistorie

– 15 lokalhistoriske årbøger anno 1997

Kim Furdal

Fortid og Nutid december 1998, s. 310-316

Hen mod årets slutning udkommer der landet over en række lokalhistoriske årbøger og årsskrifter. Kim Furdal har nærlæst en del af dem, der udkom i 1997, og han giver i sin debatanmeldelse et signalement af denne omfattende produktion.

Kim Furdal, f. 1959, cand.mag. i historie og europæisk folkelivsforskning, leder af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie i Aabenraa. Har bl.a. skrevet bøger og artikler om kommunalhistorie, byudvikling og lokalhistorie.

Set i et bredt perspektiv er det kun en meget begrænset del af den historiske forskning og ikke mindst den lokalhistoriske, der formidles via de landsdækkende historiske tidsskrifter som *Historisk Tidsskrift*, *Historie* og nærværende tidsskrift. Tager man et blik ud over landet, så er der en bred vifte af amtshistoriske årbøger, museale årbøger, byhistoriske årbøger og en stor underskov af lokalhistoriske årbøger. I det perspektiv er det egentligt bemærkelsesværdigt, at de ikke får større opmærksomhed fra den faghistoriske verden, når man lige ser bort fra medlemmerne af redaktionsudvalgene og forfatterkredsen.

Hvad rører sig i den lokalhistoriske verden? Hvilke veje går lokalhistorien netop nu? Med udgangspunkt i en lille buket af årbøger fra 1997, der er indsendt til redaktionen af *Fortid og Nutid* skal jeg i det følgende forsøge at tage temperaturen på det lokalhistoriske arbejde.¹ Få årbøger er medtaget og de fleste forbigået vel vidende, at blot en tilnærmelsesvis dækning er umulig med det massive udbud, der udkommer hvert år i november og de-

cember måned. For Sønderjyllands vedkommende drejer det sig således om 30 lokalhistoriske årbøger med et samlet oplag på knap 20.000 eksemplarer.²

Indpakningen

Jeg indrømmer det gerne, men sig det ikke til andre! Jeg starter altid med at læse billederne og billedteksterne i en ny bog. Det er næsten, som at indrømme, at man læser dødsannoncerne i sin avis. Der er desværre stadig en vis aura af uvidenskabelighed over billedmediet i historiske publikationer. Der er grænser for, hvor mange billeder man kan anvende i bøger med tung videnskab. På den anden side er det de færreste, som ikke erkender layouten og billedmediets betydning for formidlingen af stoffet. Kun en lille hård kerne af hard core puritanere kan forfægte brødtekstens absolutte primat og det synspunkt, at layouten og illustrationerne ikke spiller nogen rolle. En god layout og gode illustrationer gør læsningen til en behagelig leg med

indholdet, så læseren let og ubesværet, når gennem teksten og dermed budskabet.

Det er der også en generel erkendelse af i de mange årbogsredaktioner. Flere steder arbejdes der utvivlsomt hårdt på konceptet «*intet opslag uden illustrationer*». Årets mest spektakulære udgivelse i den henseende er uden sammenligning årbogen fra Frederiksborg amt om Esrum Kloster. Her er antallet af opslag uden illustrationer til at overse og antallet af farveillustrationer nærmest overvældende. Store, smukke, knivskarpe illustrationer og en layout, som ikke står tilbage for de store professionelle forlag. Omvendt kan man i den anden ende af skalaen finde en enkelt årbog, som med et omslag, papirkvaliteten og en række uskarpe billeder mere bringer minderne frem om de spæde halvfjerdser. Nu skal man ikke gøre layouten til sin gud. Årbøgerne har også en indholdsside, men alting er tegn og i dette tilfælde signalerer layouten tydeligvis en tilstand, som nødtigt skulle stå som overskrift for indholdet.

Standarden er generelt høj. Skulle man indvende noget, er det måske den konservatisme, som præger årbøgernes udtryk. Man bliver ikke overrasket, når man bladrer i årbøgerne. Jeg kunne måske godt tænke mig lidt mere uforudsigelighed og lidt af den frækhed, som præger reklameindustrien. Ikke den smagløse farvelade, som præger supermarkedernes reklamefoldere, men det mere frie forhold til brugen af billedmediet. Et godt eksempel på dette er grafikerens Lene Grønlund Iversens bog *I dialog med tiden. Lokalhistoriske stemningsbilleder fra Sdr. Stenderup sogn* (Kolding 1997). Her er der leget og kælet for billedsproget. Hvorfor skal billeder f.eks. være firkantede? Ubundet af faghistorikernes traditioner har hun sendt en række af billederne i Photoshop. Her har hun friskrabet billedelementer,

som f.eks. hestevogne, biler og personer og derpå placeret dem i bogen uden den billedmæssige kontekst, som de oprindeligt indgik i. Selv om flere af billederne er blevet forstørret mere end de kunne tåle, så fungerer de mange steder godt.

Samtidshistorie?

Lokalhistorie dækker i princippet lokalsamfundets historie i sin helhed fra Arilds tid og frem til disse ord. Men hvordan forholder det sig i de lokalhistoriske årbøger? Det belyser tabel 1, der bygger på de 15 årbøger, som jeg har haft til gennemlæsning. Nu er det kun et udpluk fra et enkelt års årbøger, men resultatet er ikke desto mindre interessant.

Ser man på fordelingen af de 137 artikler på perioder, så behandlede ikke mindre end 42% af artiklerne emner inden for de sidste 200 års historie. Det er i sig selv en betragtelig skævvridning af stoffet til fordel for den nyeste tids historie. Reelt er skævvridningen dog langt mere markant, da den helt overvejende del af de 38 artikler, som dækker flere perioder vedrører de sidste 100 års historie. Trækker man disse artikler ind, så drejer et sted mellem 60% og 70% af artiklerne sig om emner inden for de sidste 200 års historie med en hel klar overvægt til fordel for de sidste 100-150 år.

Går man lidt længere ned i tallene, så er der imidlertid en række markante forskelle mellem de amtshistoriske årbøger, museernes årbøger og de kommunale arkivårbøger. Mest markant er den periodemæssige fordeling i de kommunale arkivårbøger, der ikke indeholdt en eneste artikel vedrørende tiden før 1800. Bedst er den ældre historie dækket i museernes årbøger, hvor 36% af artiklen behandler emner fra Arilds tid og frem til 1799. Det er især museernes arkæologiske forplig-

Tabel 1. Artikler fordelt på perioder

	I alt		Amts- årbøger		Museums- årbøger		Kommunale arkivårbøger	
	Antal artikler	Andel	Antal artikler	Andel	Antal artikler	Andel	Antal artikler	Andel
Oldtid	11	8%	1	2%	10	20%	0	0%
Middelalder	17	12%	12	18%	5	9%	0	0%
1536-1799	13	10%	10	15%	3	6%	0	0%
19. årh.	18	13%	9	13%	9	18%	0	0%
1900-1945	19	14%	11	16%	3	6%	5	26%
1946- flere perioder	21	15%	5	8%	10	20%	6	32%
I alt	38	28%	19	28%	11	21%	8	42%
I alt	137	100%	67	100%	51	100%	19	100%

telser, der her kommer til udtryk. Hele 20% af disse artikler vedrørte oldtiden mens man kun finder en arkæologisk artikel i de amtshistoriske årbøger. Med et statistisk grundlag på kun 15 årbøger skal man være varsom med at drage for vidtrækkende konklusioner, men tendensen er klar i retning af en uformel arbejdsdeling mellem de tre former for årbøger, så museernes arkæologiske medarbejdere stort set kun publicerer deres artikler i museernes egne årbøger. For den nyeste tid har kommunearkiverne bevidst eller ubevidst valgt emner inden for de sidste 150 års historie med hovedvægten på tiden efter 1900. Set i lyset af, at de lokalhistoriske arkivers arkivalier kun sjældent er ældre end 150 år, er det måske ikke bemærkelsesværdigt, men det er unægtelig på bekostning af lokalsamfundets ældre lokalhistorie, hvis de to årbøger – *Koldingbogen* og *Odensebogen* – tegner et mere generelt billede af de lokalhistoriske årbøger. På baggrund af mine egne undersøgelser af de lokalhistoriske årbøger synes dette at være tilfældet.³

Mellem de to yderpunkter finder vi så de amtshistoriske årbøger med en mere ligelig fordeling af artiklerne på de forskellige perioder, når man ser

bort fra oldtiden og langt færre artikler om perioden efter 1945 end såvel museernes årbøger som de kommunale arkivårbøger. Går man som læser efter en tidsmæssigt bredt sammensat årbog, så er de amtshistoriske årbøger tilsyneladende sagen mens de arkæologisk interesserede kunne tegne et abonnement på museets årbog og andre med forkærlighed for den nyeste lokalhistorie passende kunne vælge arkivårbogen. Spørgsmålet er imidlertid om den generelt store vægtning af det tyvende århundredes lokalhistorie – mands minde – er særlige hensigtsmæssig endsige ønskelig? Er det særligt hensigtsmæssigt, at der fokuseres så kraftigt på de seneste 100 års lokalhistorie med risiko for, at læsernes historiske bevidsthed indskrænkes tilsvarende? Med al respekt for den generation, som har oplevet besættelsen, er det ikke helt ligegyldigt, om de fem forbandede år holdes op mod de 100 års lokalhistorie eller f.eks. de sidste 500 år med bl.a. de ulykker, som ramte landet i 1600, og som fik helt anderledes drastiske konsekvenser for samfundet. Man skal passe på, at man ikke graver sig så meget ned i samtidshistorien, at perspektivet forsvinder.

Fra erindringer til transporthistorie

Ser man de programmerklæringer om historiefagets fremtid, som med jævne mellemrum dukker op, så er de præget af store forhåbninger og perspektiver, men hvordan ser realiteterne ud i årbøgerne? Det får man en oversigt over i tabel 2, hvor den emnemæssige fordeling i årbøgerne er opgjort i antal sider. Ud fra denne er det tydeligvis den personlige tilgang til lokalhistorien, som har forfatternes, redaktørernes og læsernes interesse. Ikke mindre end 27% af siderne var optaget af biografier og erindringer. Til sammenligning fyldte dette stof sidste år 39% af siderne i de sønderjyske lokalhistoriske årbøger.⁴ Mest markant finder man denne tilgang i de kommunale arkivårbøger, hvor knap halvdelen af pladsen er tilgodeset til biografier og erindringer.

Spændvidden i denne genre er stor. I *Søllerødbogen* finder man Peter M.M. Christensens artikel om Matthias Moth. Det er blevet til en meget grundig skildring af en indflydelsesrig skikkelse under Christian 5., hvis betydning for Søllerød primært er knyttet til hans landsted, Mothsgård, hvor Søllerød Museum har haft til huse siden 1974. Går vi længere syd på Sjælland, så finder vi Eiler Worsøes erindringer »Direktør Peter Axelsen – om en københavnerdreng og hans onkel i Slagelse« i årbogen for Sorø. Det er blevet til en let læst skildring, hvor der spilles på de litterære virkemidler og det er bestemt ikke alle forfattere, der indleder deres erindringer med en ulykke – selvmordsforsøg? – og en mor, der måtte indlægges på »*nervehospitalet*«. Men det er også samtidig blevet til den særegne blanding af erindring og historisk skildring, der er så karakteristisk for meget af den lokalhistoriske litteratur. Skellet mellem erindringer og historiske skildringer er her som mange andre steder flydende.

I *Vejle amts årbog* har Birgit Øskov Jensen på baggrund af sin slægtshistoriske interesse skrevet en lille artikel med den manende titel »Det er en ringe mand, der ikke har slægtsminder« om gårdejer og sognefoged Otto Jensen i Løsning. Det er blevet til en fin lille artikel, hvor Birgit Jensen tydeligvis trækker på sit slægtshistoriearbejde. Den mest rammende beskrivelse af Otto Jensen er måske nok billedet på s. 40 af hans kasket, stempel, seglsignet og (måske hans) sognefogedskilt. Billedet efterlader i hvert ingenting tvivl om Otto Jensens virke.

Erhvervshistorie fylder godt i de 15 årbøger. Det skyldes ikke mindst *Årbog fra Svendborg og Omegns Museum*, hvor Erik Møller Nielsens artikel »90 år på en ø – om A/S Svendborg Værft« fylder godt. Anledningen er den for Svendborg beklagelige økonomiske situation for Svendborg værft, som fik Svendborg Museum til at foretage en registrering af værftet i 1997. Det er blevet historien om et værft, der gennem 90 år på godt og ondt har reddet på de økonomiske bølger. På s. 125 i årbogen finder man et billede fra maskinværkstedet med de for mange arbejdspladser så karakteristiske pinup piger. Dette og et par andre billeder er de eneste steder, hvor vi når ned til manden på gulvet i en artikel, som primært beskæftiger sig værftets historie og ledelsens dispositioner.

Det er også en lidt trist erhvervs-mæssig baggrund, som ligger bag den anden af årbogens erhvervshistoriske artikler »Kellogg's i Svendborg – et vemodigt farvel« om det kendte firma Kelloggs, der netop har lukket sin afdeling i Svendborg. I artiklen har Ib Freuchen skrevet om familien Kelloggs, hvis navn de fleste børnefamilier stifter bekendtskab med hver morgen. En af de mindre kendte firmaer møder vi i *Vends* 1997, hvor Peder Pedersen har skrevet om Humlemagasinet i Harndrup, hvor familien efter tre

Tabel 2. Emnefordelingen i årbøgerne opgjort på antal sider

	I alt		Amts- årbøger		Museums- årbøger		Kommunale arkivårbøger	
	Antal sider	Andel	Antal sider	Andel	Antal sider	Andel	Antal sider	Andel
Biografier	252	15%	127	14%	84	16%	41	14%
Erindringer	213	12%	117	12%	10	2%	86	30%
Erhvervshist.	207	12%	48	5%	103	20%	56	19%
Kirkehistorie	182	10%	164	17%	18	3%	0	0%
Arkæologi	143	8%	39	4%	104	20%	0	0%
Institutionshis.	115	7%	52	6%	39	8%	24	8%
Topografi	85	5%	45	5%	40	8%	0	0%
Socialhistorie	69	4%	53	6%	0	0%	16	6%
Politisk hist.	68	4%	27	3%	0	0%	41	14%
Landbrugshist.	50	3%	50	5%	0	0%	0	0%
Økonomisk h.	58	3%	46	5%	12	2%	0	0%
Transporthist.	52	3%	22	2%	30	6%	0	0%
Skolehistorie	41	2%	41	4%	0	0%	0	0%
Foreningshist.	41	2%	16	2%	25	5%	0	0%
Kilder	34	2%	26	3%	8	2%	0	0%
Søfartshistorie	29	2%	18	2%	0	0%	11	4%
Retshistorie	21	1%	15	2%	6	1%	0	0%
Besættelseshist.	4	0%	4	0%	0	0%	0	0%
Andet	79	5%	27	3%	37	7%	15	5%
I alt	1.743	100%	937	100%	516	100%	290	100%

generationer ophørte med salg af malt og humle for i stedet at fortsætte forretningen som kunstgalleri. Knap så lang levetid fik Muslingekekogeriet på Strib, hvis historie er beskrevet i samme årbog. Her gav et muslingeeventyr i Stribbuggen fra 1942 til 1944 på de bedste tidspunkter grundlag for op til 200 arbejdspladser. En af de virksomheder, som stadig lever i bedste velgående er Merrild kaffe i Kolding, hvis historie fra den lille lokale forretning på Enevold Sørensens Vej til et landsdækkende firmaer er beskrevet i *Koldingbogen* af N.E. Thrane.

Selv om socialhistorien i de seneste år er kommet til at stå lidt i skyggen af det nye mantra »kulturhistorie«, som det nye »holistiske« begreb, så har Danmark en stærk socialhistorisk tradition. Det mærker nu ikke specielt i

de udvalgte årbøger, hvor de socialhistoriske artikler kun fyldte 4% af spalteplassen. Selv om man ikke skal underkende det socialhistoriske stof, som også ligger i de mange erindringer og biografier, som f.eks. Olaf Jespersens erindringer »Far var skidtmand, og mor var vaskekone« i *Odensebogen*, så efterlader de 69 sider stadig det indtryk af, at de mange socialhistoriske programmerklæringer i 1980'erne ikke har sat sig de spor, som man kunne ønske.

Går man tættere på de enkelte artikler, så er det sjældent, at man finder socialhistorisk stof, der rækker dybere end til de sociale institutioners administrationshistorie. Det er også tilfældet med Sven Tygesens i øvrigt udmærkede artikel om fattiggården i Vorbasse i årbogen *Fra Ribe amt*. Ar-

tiklens kvaliteter ufortalt, så er vinklingen fattiggårdens, hvor klienterne kommer og går. Mest tydeligt kommer det til udtryk i afsnittet »en oprørske væver«, der indledes med ordene »*Det største problembarn, fattiggården og sognerådet havde gennem mange år, var Anders Sørensen, der var væver af profession*« og senere »*Han var hverken syg eller svagelig, men vistnok temmelig doven, dog ikke mere end at han havde tillagt sig mange børn*«. Efter disse ord får man appetit på en socialhistorisk artikel, der beskriver et helt menneskeliv på bunden af samfundets pyramide uden den optik, der er sognerådets forhandlingsprotokoller. Samtidig skal jeg være den første til at erkende, at de officielle kilder er svære at komme uden om i denne sammenhæng.

Et af de emner, som tilsyneladende er poppet op fra en relativ upåagtet tilværelse er transporthistorie, hvor man i årbogen fra Fyn kan læse Peter Fransens artikel »Konkurrence eller arbejdsdeling? Varetransport på Fyn via havn og jernbane 1865-1920«. Til den mere traditionelle jernbanehistorie hører Frank V. Nielsens artikel om jernbanen på Nordfalster 1872-1997 i årbogen fra Lolland-Falster ligesom man i anledning af den første jernbane i Kongeriget i 1847 kan læse Pauline Kvorning og Marie Ørsted Holms artikel »Saa skal da den første Jernbane aabnes« i Roskilde Museums årbog om jernbanen ifølge lokalviserne. Derimod er Esben Graugaard og Bent Holms artikel »Fra bilens barndom i Holstebro« den eneste artikel om bilens lokalhistorie. Jeg lader mig gerne korrigerer på dette punkt, men der er intet forhold mellem bilens samfundsmæssige betydning i dag og den – manglende opmærksomhed, som bilen har fået i den historiske litteratur.

En af mine positive oplevelser var Helge Hagemanns demografiske analyse i årbogen fra Lolland-Falster af

befolkningsudviklingen. I artiklen »Er befolkningsudviklingen på Lolland-Falster skæv?« ser Hagemann Lolland-Falsters nuværende økonomiske problemer, som resultatet af en manglende befolkningsmæssig udvikling fra sidste halvdel af 1800-tallet og frem. Selv om jeg ikke deler den ensidige vægtning af befolkningsvækstens betydning for økonomisk vækst, så var artiklen bestemt et nærmere bekendtskab værd. Det er sjældent, at man ser en historisk artikel, der så konstruktivt tager afsæt i nutidens problemer.

Grænser og tabuer?

Årbøgerne når langt omkring fra villa-navne i Holstebro over jazz i Søllerød og Holstebro til miljøsager om hestepærer, svin og tobak i 1700-tallets Roskilde. Ikke desto mindre er der interessante sorte huller. I betragtning af den voksende betydning idrætslivet har fået op gennem det tyvende århundrede, er det bemærkelsesværdigt, at man ikke finder en eneste artikel om den største folkebevægelse i Danmark. Kun i Niels Kayser Nielsens artikel »Folkelig samling i Trekantområdets landsogne 1860-1918 – om missionshuse, forsamlingshuse og skyttebevægelse« i årbogen fra Vejle amt strejfs dette emne. Den tid er for længst fortid, hvor fodboldspillerne måtte løbe uden om køernes efterladenskaber på engen. I dag er sundhedspaladserne kommunale prestigeprojekter og i motionscentrene sveder motionisterne i sindrige og kostbare maskiner. Kan den manglende lokalhistoriske interesse for emnet skyldes, at idrætsforeningerne ikke som erhvervsvirksomhederne er ophørt eller i krise?

Egentligt er det også lidt trist, at vi helst vil skrive om ophørte eller døde virksomheder. Der kunne ellers bli-

ve nogle spændende undersøgelser af de eksisterende virksomheders historie, om livet i direktionslokalerne og arbejdet i produktionshallerne, hvor tonen kan være anderledes bramfri. Og hvor bliver vore nye danskere af i årbøgerne? På Lolland-Falster skriver man gerne om roepigerne, men hvad med f.eks. tyrkiske indvandrere eller »gæstearbejdere«, som vi kaldte dem i 1960'erne. Når vi i årbøgerne kan skrive om institutioner, der har 25-års jubilæum, så kan vi vel også skrive om en befolkningsgruppe, der kom til landet for ca. 30 år siden.

Er vi for tæt på? Eller har vi nogle uskrevne tabuer eller emner, som vi overlader til etnologer, antropologer, økonomer og andre, der skriver til betænkninger, rapporter eller i fagtidsskrifter, som ikke bliver læst af årbøgernes brede læserskare? De lokalhistoriske årbøger er ikke alene godt emballeret, de når også vidt omkring, selv om de har deres grænser. Set på denne måde bidrager årbøgerne ikke alene med viden om vores lokalhistorie, men også med inspiration, der kan styrke det fremtidige lokalhistori-

ske arbejde. Der er altså gode grunde til at læse landets mange lokalhistoriske årbøger.

Noter:

1. Artiklen bygger på følgende årbøger: *Bogen om Esrum Kloster. Frederiksborg amt 1997, Fynske Årbøger 1997, Holstebro Museum årsskrift 1997, Koldingbogen 1997, Lolland Falster 1997, Odensebogen 1997, Mark og Monstre. Museerne i Ribe amt 1997, Fra Ribe amt 1997, ROMU. Årsskrift fra Roskilde Museum 1997, Historisk Samfund for Sorø amt. Årbog 1997, Årbog for Svendborg & Omegns Museum 1997, Søllerødbogen 1997, Vejle Amts årbog 1997, Vends 1997. Årbog for Lokal- og Kulturhistorie på Nordvestfyn, Fra Viborg amt 1997.*
2. Kim Furdal: Succes og genkendelse. De lokalhistoriske foreninger og årbøger i Sønderjylland, *Sønderjysk Månedsskrift* 1996, s. 264.
3. Kim Furdal: De lokalhistoriske årbøger 1994, *Sønderjysk Månedsskrift* 1995, s. 186-194.
Kim Furdal: De lokalhistoriske årbøger 1995, *Sønderjysk Månedsskrift* 1996, s. 161-169.
Kim Furdal: De lokalhistoriske årbøger 1996, *Sønderjysk Månedsskrift* 1997, s. 258-267.
Kim Furdal: De lokalhistoriske årbøger 1997, *Sønderjysk Månedsskrift* 1998, s. 213-219.
4. Kim Furdal: *Sønderjysk Månedsskrift* 1998, s. 213.

Anmeldelser

Steffen Stummann Hansen: Arkæologiens Farum. Antikvarer, Fortidsminder og Oldsager, Farums Arkiver & Museer, 1997 i Studierækken fra Farums Arkiver & Museer, 140 s., 180 kr.

Arkæologiens Farum er en umiddelbart indbydende bog, flot og læsevenligt sat op og indeholdende flere fotografier, kort og tegninger i sort-hvid. Forfatteren er tidligere amtsarkæolog i Nordsjælland og nu ansat som forskningslektor ved Institut for Arkæologi og Etnografi.

Bogen er foruden en kort indledning inddelt i tre hoveddele: en redegørelse for Nationalmuseets rejsevirkomhed fra midten fra forrige og langt ind i vort århundrede, de såkaldte herredsberedninger, en række korte biografier om antikvarer med tilknytning til Farums fortidsminder og en række beskrivelser af forskellige arkæologiske fund og fortidsminder i Farum, daterende sig fra ældre stenalder og op til middelalderen. Bogen slutter af med et par guides til et par af de før omtalte fortidsminder og et tryk af to centrale paragraffer i naturfredningsloven fra 1937 og museumsloven. Bogen er forsynet med noteapparat.

Steffen Stummann Hansen lægger ud med det grundlæggende argument, at han ikke ønsker at skrive en syntese over Farums oldtidshistorie, fordi de nutidige sogne- og kommunegrænser ikke kan bruges eller har relevans for stedets oldtidshistorie, sagt på den måde, at »Målet med bogen var ikke at skrive en syntese over Farums oldtidshistorie, da denne ikke lader sig definere ud fra moderne dages sogne- og kommunegrænse« (s. 112). Argumentet udbygges i indledningen (ovennævnte citat er taget fra bogens efterskrift). De administrative grænser i dag er med til at skabe lokal identitet. Netop disse administrative grænser havde ingen relevans i oldtiden, og der er som sådan i oldtiden ingen specifikke, historisk identificerbare identiteter, som man kan hæfte på Farum. Ethvert forsøg på at hæfte kultur på den administrative enhed, vi i dag kalder Farum, vil føre til et falsk billede. Kobles kultur på, skabes der dybest set en historisk indsnævring og en falsk identitet. Formålet med bogen er derimod at give et kalejdoskopisk indblik i de oldtidssamfund, der bl.a. omfattede Farum kommune samt i udviklingen i den historiske interesse, der især fra midten af forrige

århundrede i stigende grad kom til udtryk i målrettede forsøg på at bevare de materielle levn fra fortid, og derved blev begyndelsen til den administrative arkæologi (s. 9).

Men skal man følge Steffen Stummann Hansens argumentation, vil enhver form for forsøg på at skrive historie – etablere synteses – være umulig, og det ville også gælde de forsøg i nyere tid, der er gjort for at lave en Danmarkshistorie, det være sig *Gyldendals Danmarks historie* (afsluttet 1992) eller *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* (afsluttet 1991). Hvorfor forsøge at skrive en Danmarkshistorie, når det Danmark, hvis grænser i dag definerer landet, er anderledes end for blot 80 år siden? Eller når landets interne, administrative grænser blev grundlæggende ændret ved kommunalreformen i 1970? Hvorfor overhovedet skrive historie, når forholdene i dag er så ganske anderledes end fortidens livsvilkår og livsmønstre? Er al historieskrivning dybest ikke netop et forsøg på at sætte sig ud over dette? Argumentet er – efter min bedste overbevisning – udtryk for en grundlæggende misforståelse af, hvad historieskrivning er.

Nu skal en bog jo ikke bedømmes på, hvad den ikke gør, men på om forfatteren opfylder de formål med bogen, som han stiller op, og måden han gør det på. I dette tilfælde ønsker Steffen Stummann Hansen for det første at give et kalejdoskopisk indblik i de oldtidssamfund, der blandt andet omfattede Farum kommune. Det gør han ved at gennemgå en række genstande og fortidsminder. Begrebet »oldtidssamfund« defineres desværre ikke nærmere, men det ses i praksis at dække diverse samfundstyper fra ældre stenalder til middelalder. Kalejdoskopisk betyder normalt stadigt skiftende, broget; i dette tilfælde menes formentlig en oversigt og et indblik i de pågældende oldtidssamfund. Men hvor meget indblik i et bronzealderssamfund får læseren ved omtale af fundet af en fibula ved Lillevangsgård og fundene af tre parallelle fibulaer fra Flengemarken nær Roskilde, Neble i Vestsjælland og Store Havelse ved Ølsted? Eller hvor meget indblik i et pottemagerværksted fra 1300-tallet man får ved at læse om kander med applikeret, stemplet og malet dekoration. Der er enkelte ansatser til en lidt bredere forståelse af de enkelte genstande. F.eks. bemærkes det, at der måske har været tale om, at teglstryger og pottemager arbejdede sammen, begrundet i fundet

af en stor teglovn, hvor man bl.a. har brændt relieformenterede gulvfliser på stedet, hvor pottemagerværkstedet har ligget. Og med bemærkningen, at pottemageren ikke leverede til et enkelt landsbysamfund, men har haft en langt større kundekreds. En bog alene om dette emne kunne have været interessant at læse: hvilken ornamentik fandt man på de brændte gulvfliser, og hvor stammer ornamentikken fra? Er den gængs eller usædvanlig i forhold til andre fund? Kender man til tilsvarende arbejdsfællesskaber mellem teglstryger og pottemager? Og hvor stort et opland formoder man, at pottemageren har haft? etc. etc. En sådan bog eller artikel kunne netop have givet et indblik i et middelaldersamfund.

Bogens andet formål er at skildre udviklingen i den historiske interesse, der især fra midten af forrige århundrede i stigende grad kom til udtryk. Udviklingen skildres gennem afsnittet om herredsberejningerne og de enkeltstående biografier over forskellige arkæologer, konservatorer, tekniske tegnere m.v., som på den ene eller anden måde har været involveret i Farums tidligste historie – uanset hvor spinkel tilknytningen er. Således fremgår det eksempelvis, at konservator Gustav Rosenberg (1872-1940) restaurerede jættestuen Gretheshøj, og at dr.phil. Henry Petersen i 1885 blev sendt til Farum af Nationalmuseets direktør J.J.A. Worsaae for at indsamle oplysninger om et drikkehorn, der var fundet i Stavnsholt Overdrev. Men oplysninger af den karakter, heller ikke set i det brede perspektiv om herredsberejninger, er jo ikke en skildring af udviklingen af den historiske interesse, der fra midten fra forrige århundrede i stigende grad kom til udtryk. En skildring heraf kunne have lagt vægt på den professionalisering af arkæologien, der også skete med herredsberejningerne, og kunne have forsøgt at etablere en forståelse af arbejdsmiljøet blandt fagets tidligste arkæologer. Hvad tænkte de, hvad skrev de, hvad mente de om faget, om hinanden og om de ivrige lokalarkæologer som for eksempel Karl Kristian Nielsen, der hverken var dr.phil eller noget som helst andet end kulsvier? Og dette emne kunne have fyldt en bog for sig, for det er stort og væsentligt for at læse og forstå – ikke Farums, men Nationalmuseets tidligste historie blandt arkæologerne i begyndelsen af dette århundrede. Meget med Farum har det jo ikke at gøre.

Steffen Stummann Hansens bog om arkæologiens Farum er en fragmentarisk opstilling af personer og genstande uden forsøg på at kæde dem sammen i sammenhæng og historie, og uden at man kommer en forståelse af ældre tiders Farum nærmere. Det er synd, for man taber let læseren derved – og det gælder ikke kun den brede læserskare, som det formodes, at bogen henvender sig til, men også de umiddelbart

mere skolede læsere. Og det er synd, for det virker som om, at der er arkæologisk stof i Farum (også inden for de nuværende kommune- og sognegrænser), der i en anden form kunne have været af interesse.

Helga Mohr

Dorthe Falcon Møller: Klang på Kalk – musiksymbolik i dansk kalkmaleri, Forlaget Falcon 1996, 192 s., 285 kr.

Bedre sent end aldrig siger man. Jeg læste bogen, da den udkom for to år siden. Det havde jeg glæde af, og jeg burde nok allerede dengang have skrevet en anmeldelse. Man har nu bedt mig om det, og jeg har derfor med ikke mindre glæde genlæst bogen. Den er medrivende godt skrevet og fyldt med nærværende og til tider meget humoristiske billedlæsninger, som i beskrivelsen af forkyndesscenen i Højby kirke, hvor »hyrden tager sig til panden, som om det glade budskab næsten ikke er til at fatte«. Forfatteren har arbejdet med middelalderens musikikonografiske billedsprog i mange år. Det bærer bogen i bedste forstand præg af. Den vidner om en stor registreringsindsats og om grundige metodiske og teoretiske overvejelser.

Bogen fremstår som en ikonografisk udredning og en oversigt over musikmotiver i kalkmalerier i kirkerne indenfor det middelalderlige Danmarks grænser. Blandt bilagene er der et geografiske katalog, et motivkatalog, et instrumentkatalog og en værkstedsfortegnelse – alt sammen vældig nyttigt. Men det er de ikonografiske betragtninger som fængede mig mest.

Forfatteren opererer med en sontring mellem om et billede har symbolsk betydning, om det er del af en billedtradition eller om det har rod i virkelighedens verden. Metodisk har denne teoretiske antagelse til følge, at det undersøges om motiverne er beskrevet i biblen, af kirkefædrene eller kan spores tilbage til antik før-kristen symbolik, om de er malet efter forlæg i en middelalderlig billedtradition eller om de afspejler virkeligheden. Det sidste søges påvist ved at sammenholde motiverne med viden om dem fra andre historiske kilder – skriftlige og billeder – og antropologisk sammenligning. Problemerne ved denne metode er åbenlyse.

Distinktionen mellem symbolik, og billedtradition på den ene side og virkelighed på den anden er vanskelig, og det ikke alene fordi det symbolske og billedtraditionen må siges også at være dele af virkelighedens verden. Problemet er i lige så høj grad, at det viser sig, at vi ikke ved meget om virkeligheden – den virkelighed forfatteren kalder middelalderens musikalske univers eller det musik- og instrumenthistoriske. Grundlaget for at vurdere om kalkmalerier

nes musikmotiver er virkelighedstro er yderst spinkelt.

I indledningen rejses spørgsmålet om kalkmalerierne overhovedet kan bidrage til vor forståelse af dette musikalske univers, og bogen når frem til, at kun i få snævre sammenhænge er kalkmalerierne kilder til belysning af musik- og instrumenthistoriske emner. Bogens afsluttende bemærkning er, at de danske kalkmalerier ikke afslører middelalderens musikalske univers. »*Det har stadig sine hemmeligheder i behold.*« Det må kaldes et musik- og instrumenthistorisk resultat, men dette resultat fremkommer hovedsageligt på grund af en negation, der er en følge af bogens ikonografiske udgangspunkt, dvs. den teoretiske antagelse at musikinstrumenter som oftest har en symbolsk betydning på kalkmalerierne.

I scener med musikalske optrin indgår personer, danse og instrumenter altid i en eller anden overordnet symbolik, in casu religiøs kristen symbolik. Man kan sjældent slutte fra billede til virkelighed, hævdes det, og der argumenteres ihærdigt og overbevisende for dette standpunkt med eksempler på forkert eller unøjagtigt udførte instrumenter og musiske scener. Alligevel nærger tvivlen, når et af bogens hovedresultater som nævnt er, at middelalderens musikalske univers stadig har sine hemmeligheder i behold. Hvis det er rigtigt, hvordan kan vi så vide, at kalkmaleriernes billeder i almindelighed ikke afspejler virkeligheden – middelalderens musikalske univers?

De metodiske problemer forbundet med distinktionen mellem det symbolske og billedtraditionen er ikke mindre. Før reformationen er det meget småt med, hvad der er overleveret af billedforlæg til musikmotiver i danske kalkmalerier. Med billedforlæg, mener forfatteren, forlæg i form af billeder fra andet end kalkmalerier, som kalkmalerne kopierede. Der opregnes dog nogle eksempler på forlæg til de middelalderlige kalkmalerier, og på hvordan motiver kan spores som et kulturindlån fra udlandet – f.eks. kombinationen Dommedag og de 24 Ældste i Fraugde kirke på Fyn dateret til 1175-1200, som falder fint sammen med motivets europæiske popularitet i 1100-tallet. Alligevel forekommer det som om netop det, at det er vanskeligt at finde billedforlæggene til motiverne i de danske kalkmalerier, påvirker forfatteren i retning af at tillægge det symbolske en overordnet betydning. Mulighederne for at dechiffrere billedernes symbolindhold ligger langt mere lige for, og bogen indeholder da også en ganske oplysende opregning af bibelsk, kristen og antik symbolik i motivmateriale. Men tilbage står problemet, hvordan sondres mellem billedtradition og symbolik.

Det er glimrende at få klarlagt symbolikken, men en ting er, hvad en nutidig kunsthistoriker med stort indblik i fortidige symbolsprog får ud af at se på middelalderlige kalkmalerier. En an-

den ting er hvad de der bestilte malerierne, malerne og beskuerne fik ud af dem. Forfatteren er opmærksom på problemet, men hun tager ikke rigtig konsekvensen af det. Problemet er i hvert fald ikke løst med indledningens medierende bemærkning om, at de tre delspørgsmål – symbolik, billedtradition og virkelighed – må kombineres og ikke nødvendigvis udelukker hinanden. Det løser heller ikke rigtig problemet at henvise til, at det symbolske formentlig i nogle tilfælde kunne fortolkes af kompetente kirkemænd – f.eks. i Århus Domkirke – hvorfor motivet tilskrives symbolværdi, og ikke i andre, hvorfor disse motiver snarere skal ses som led i en billedtradition.

Bogen dokumenterer faktisk en ganske stærk billedtradition, hvis vi i stedet for billedforlæg taler om motivforlæg. Der påvises nemlig et temmelig kontinuerligt motivvalg i kalkmalerierne, og den glidende overgang mellem de kendte stilarter, romansk stil, tidlig gotik, højgotik og sengotik, stiller bogens kronologiske opbygning i kontrast og får uvilkårligt en til at tænke på, om det ikke måske kunne have været interessant at have valgt en tematisk opdeling i stedet. Men det er altid let at være bagklog, når en undersøgelse er bragt til ende. Det kontinuerlige motivvalg var næppe blevet opdaget, hvis Dorthe Falcon Møller ikke havde anlagt en kronologisk struktur til grund for undersøgelsen.

Denne påvisning af motiverne sejhed og langsomme forandringstempo sammenholdt med at symbolikken ofte ses hentet fra antikken og den tidlige kristendom understreger betænkkelighederne ved at tillægge motiverne for megen symbolsk betydning. Den tanke er ikke fjern, at en stor del af de danske kalkmalerier formentlig slet ikke er tiltænkt nogen særlig symbolsk betydning. De kan simpelthen være udtryk for, at man ønskede en kirke udsmykket, som der nu var tradition for, og at værkstederne har dekoreret i henhold til motivforlæg uden tanke for motiverne eventuelle symbolik. Det stabile motivvalg, og det at der kan påvises forskellige malere og værksteder taler vel for, at der har været tale om motivforlæg, som malerne reproducerede i deres eller værkstedets særlige udtryksform.

Dorthe Falcon Møller bruger sit billedmateriale, som det det også er, nemlig historisk kilder. Det glæder en historiker, der for ofte har set de ikke-skriftlige kilder fortolket under indtryk af almindelig historisk viden. Jeg har kun fundet et sted, hvor hun er faldet for fristelsen, og der er det næsten uundgåeligt. Det er rigtigt, at man havde døden tæt på i det 14. århundrede, og at det må have påvirket billedkunsten, men spørgsmålet er, om ikke det gjaldt det meste af middelalderen. En anden stor kvalitet ved bogen er, som det turde være fremgået, at den sætter tanker i gang – også om hvad kunst er.

Afslutningsvis må jeg dryppe lidt malurt i bægeret. Jeg bryder mig ikke om det noget tekniske begreb om kunst, der præger bogen. Det er for så vidt logisk nok, at kunstværkerne vurderes ud fra deres håndgribelige lighed med den ydre virkelighed, når en del af sigtet er musikhistorisk, men denne betragtningsmåde virker noget antikveret, når den lægges til grund for mere almindelige vurderinger af værkernes kunstneriske værdi. I mine øjne har f.eks. de på s. 103-104 gengivne «*primitivt udførte kalkmalerier*» i Stege kirke meget høj kunstnerisk værdi. Ligeledes har jeg svært ved at se, hvorfor den rigtigt nok nydeligt udførte madonnafigur i Bönnessad kirke fra omkring 1425-50 på side 53 kan betegnes som «*periodens nok mest kunstneriske værk*». Jeg troede, at kunsthistorikere var kommet ud over at hænge kunstnerisk værdi op på tekniske færdigheder og bestemte opfattelser af den ydre virkelighed.

Nils Hybel

Rikke Agnete Olsen: Riddertid og romantik, Fremad, 1998, 134 s., 288 kr.

Riddertid og romantik er en spændende bog, som både giver nye synspunkter på middelalderen – fra antikken til 1500-tallet – og viser, hvordan vi i dag stadig hylder idealer og omgangsformer, som blev skabt i riddertiden. Den består af syv kapitler, som i store træk er kronologisk ordnede.

Den antikke romerske ridderstand, hunnerne beredne horder og deres stigbøjler og engelske småkongers kamp for fred (den historiske kerne bag Arthur) er baggrunde for den ridderstand, frankerne skabte fra 900-tallet for at modvirke den feudale opløsning. Det er nogle af hovedpunkterne i første kapitel om »Ridderskabets ælde«. Der males altså med bred pensel og nås vidt omkring, og de ofte store forskningsdiskussioner bag hvert af emnerne nævnes ikke. Det er ikke bogens ærinde; den skal snarere virke inspirerende end diskuterende.

I de følgende kapitler fortælles om definering og afgrænsning af ridderstanden, om korstogene, om riddernes dagligliv og deres turneringer, om ridderdigtningen og slutteligen om omformningen af riddervæsenet på Reformationstiden. Som et efterskrift kommer et par sider med »Riddersprog i dagens dansk«, fra uden frygt og dadel til rundbordskonferencer.

Undervejs gør Rikke Agnete Olsen op med nogle stereotyper om middelalderen, fx billedet af den halvbarbariske adelsmand og bondeplager, der insisterede på sin jus primæ noctis. I stedet har der været tale om både en gensidig økonomisk afhængighed mellem herremænd og bønder og et dybt følt moralsk ansvar over for de

svage, som var en vigtig del af ridderkulturen. Desuden understreger hun riddernes internationale orientering og den hurtige kommunikation i middelalderen samt læsefærdigheden blandt herremændene. Rikke Agnete Olsen afviser ligeledes den udbredte opfattelse af middelalderen som en særlig voldelig epoke og henviser til lange perioder med fred, fx angiveligt 80 år af hele korsfarerstaternes 200-årige eksistens. Omfanget af fred er vel svært at måle, men det er en interessant tanke, at vi i dag måske lader os forlede til at undervurdere det på grund af de middelalderlige kilders stadige fokusering på krig, altså netop på grund af ridderkulturens egen selvforståelse.

Kapitlet om »Ridderdigtning« giver fine eksempler på historier og temaer, søgen efter gralen, den uophørlige stræben efter den uopnåelige og perfekte kvinde, troskab og så videre. Derimod fylder krigens fysiske side markant lidt i Rikke Agnete Olsens gengivelse i forhold til i de middelalderlige forlæg; der er intet sprøjtende blod, ingen kløves til sadlen, ingen udånder langsomt og heroisk. Måske kan hun inderst inde ikke lide krig? I det mindste får en vis moralsk afstandtagen luft ind imellem på bogens sider, og ridderordenerne bebrejdes at have overtrådt det 5. bud – ingen mennesker bør udgyde blod, mener Rikke Agnete Olsen at Gud sagde, hvad der vel ikke kan afvises sikkert, men i hvert fald er i modstrid med den middelalderlige teologiske udlægning. Bogens titel er dermed ikke tilfældigt valgt, den romantiske side af riddertiden får megen plads.

Bogen er velskrevet, sprogligt en fornøjelse og flydende. Til tider måske en smule for flydende; der er nogle faktuelle uklarheder (muslimerne sad ikke på den Iberiske halvø til Cordobas fald i 1453 – Cordoba faldt i 1236 – men til Granadas fald i 1492; Den Tyske Orden opstod først ved 3. korstog), og der er nogle gentagelser. Men det er en flot bog og flot illustreret, ikke mindst med billeder af Skt. Jørgen, som Rikke Agnete Olsen ser ud til at have en særlig faible for.

Kurt Villads Jensen

Erik Gøbel og Knut Sprauten: Kommenteret bibliografi til dansk-norsk historie 1536-1814 især vedrørende centraladministrationen, Rigsarkivet, København og Rigsarkivet, Oslo 1997, 282 s., 200 kr.

Interessen for dobbeltmonarkiet og i det hele taget for den multinationale stat og dens centraladministration, som blev opløst af de nationale grænsedragninger i 1800-tallet, er blomstret op i forlængelse af historieskrivningens stærke fo-

kusering på nationalstatens dannelse og den nationale identitetsdannelse. Genopdagelsen af hertugdømmernes vigtighed i det samlede historiske billede skal nok komme; men lige nu er det dansk-norsk historie, som er i centrum med udgivelsen i 1997 af de to første bind af en almen dansk-norsk historie 1380-1814 samt det danske og det norske rigsarkivs fælles forskningsprojekt i dobbeltmonarkiets administrationshistorie. Erik Gøbel og Knut Sprautens kommenterede bibliografi til dansk-norsk historie 1536-1814 er den første publikation i dette projekt, som udspringer af arkivaftalen fra 1991 mellem de to lande »om løsningen af det dansk-norske arkivspørgsmål«. En arkivregistratur over norskelevante materiale i Rigsarkivet i København bliver næste bog i rækken, som er planlagt til at omfatte en serie forvaltnings- og administrationshistoriske studier.

Den kronologiske afgrænsning af Erik Gøbel og Knut Sprautens bibliografi til fællestiden efter 1536 følger naturligt af arbejdedets hovedvægt på centralforvaltningens historie. Derved adskiller den sig fra sin forgænger *Bibliografi til dansk-norsk fellestid 1380-1814*, som blev udgivet af Fondet for dansk-norsk samarbejde i 1988. Den bog var ikke alene præget af skiftende principper for udvælgelse og systematik de enkelte kronologiske afsnit imellem, men led først og fremmest under vanskelighederne ved at afgrænse dansk-norsk historie fra totaliteten af poster i de to landes nationale faghistoriske bibliografier. I modsætning hertil har Gøbel og Sprauten både et klart koncept og en i det store hele givne arkiv-systematik. Det administrationshistoriske koncept bevirker at ca. 50% af de 1500 danske og 800 norske titler, som bibliografien rummer, systematisk falder under centraladministrationen og dens enkelte institutioner. Føjer vi hertil posterne under lokaladministration og arkivvæsen, så har vi passeret de 70% af titlerne. Resten fordeler sig på biografi, politisk historie og hjælpevidenskaber -håndbogsapparat.

Det er vigtigt at hæfte sig ved, at de store afsnit om centraladministrationen og dens enkelte institutioner ikke alene medtager titler, der specielt handler om administrationshistorie; men nok så meget er der tale om, at historieforskningen bliver set og klassificeret i et administrationshistorisk perspektiv. På den måde er det nu med denne bog muligt bibliografisk at »læse« sig igennem rigsarkivernes samlinger og eksempler på deres anvendelse, som et udgangspunkt for nye undersøgelser. Anskuet ud fra en traditionel biblioteksfaglig systematik virker det selvfølgelig fremmedartet, at finde et bidrag til norsk industrihistorie under overskriften »Finansarkiver« og dansk skibsbygning i 1700-tallet under »Kommercekollegiet«, men i konteksten fungerer det fint, og i stedet for en forkortet udgave af

de nationalhistoriske bibliografier, har vi fået et selvstændigt bud på fortrinsvis administrationshistorisk relevant litteratur, suppleret med præcise oversigter over fagets generelle håndbogsapparat. Dertil følger sig en forskningsoversigt, som runder bogen af og giver den historiestuderende et argumenteret udgangspunkt for arbejdet med de enkelte emner. I en verden fuld af bibliografier på hurtigt opdaterede CD-ROM og on line bogfortegnelser, artikelbaser og fagbibliografier på internet kan den trykte bibliografi ikke konkurrere på aktualitet, men derimod på overskuelighed, selektion, specialisering og kommentar. Gøbel og Sprautens bibliografi skaber overblik over den administrationshistoriske forskning vedrørende dobbeltmonarkiet frem til ca. 1993-95, og er et godt referencegrundlag for den løbende litteratursøgning.

Henrik Horstbøll

Karl Nielsen: Verden set fra Vesterbølle. Laurids Axelsen Præst i Vesterbølle 1681-1717, Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, 1998, ill., 162 s., 175 kr.

Sognepræsten var en central skikkelse i landsognene før industrialiseringen. Han var på en gang sjælesorger, kongelig embedsmand og bonde. Derudover tilhørte han det mindretal af landbefolkningen, der kunne læse og skrive. Derfor udgør de personlige optegnelser, som er bevaret for en del præster i 1600- og 1700-tallet, bl.a. en væsentlig kilde til belysning af livet blandt den menige almue.

I bogen *Verden set fra Vesterbølle* tager Karl Nielsen afsæt i Laurids Axelsens dagbøger 1681-1717. Axelsen var 1681-1717 præst i Vesterbølle og Østerbølle sogn i Viborg Stift og fra 1689-1714 tillige provst i Rinds herred. Fra sin kones første mand, præsten Mads Peder Farstrup, overtog han dennes optegnelser om livet i Rinds herred. Axelsen videreførte disse optegnelser og sammen med kirkebøgerne for Vesterbølle og Østerbølle sogn udgør de det centrale kildegrundlag for fremstillingen. De originale optegnelser er desværre ikke bevaret, hvorfor Axelsens dagbog kun er overleveret gennem Ignatius Bechers udgivelse af dem fra 1813, genoptrykt som faksimile i 1987.

Karl Nielsen tilstræber med denne bog ikke at give et portræt af Axelsen »men søger at vise, hvordan han oplevede den verden, der omgav ham«. Der er med andre ord ikke tale om en biografi, men snarere om lokalhistorie med Axelsen som hovedperson. Dette gør bogens fokus noget uskarpt, og bogen er da også mere deskriptiv end analytisk. Forfatteren gør sig således meget

få metodiske overvejelser over sin væsentligste kilde – dagbogen – ligesom denne heller ikke sammenlignes med andre samtidige dagbogsop-tegnelser. Forfatteren undlader også i det store hele at sætte de oplysninger, han fremdrager ind i end større historisk sammenhæng, hvilket under-streges af at litteraturlisten blot indeholder 17 titler. Bortset fra et vellykket forsøg på at do-kumentere de nære slægtsforbindelser mellem områdets præster og en række sammentællin-ger af kirkebøgernes oplysninger om bl.a. født og døde, uægte børn samt antallet af gudstjene-ster med åbenbare skriftemål gøres der ingen samlede forsøg på en systematisk behandling af kildematerialets mange udsagn. Dette er synd og skam, da Axelsen er en udmærket skribent med et skarpt blik for stort og småt både inden-for og udenfor Vesterbølle og Østerbølle Sogn.

Bogen er forsynet med person- og stedregister samt noteapparat. Noterne er placeret bagest i bogen og er fortløbende nummereret indenfor hvert enkelt afsnit. Desværre er der i noteafsnit-tet ikke anført sidetal for de enkelte afsnit, hvor-for læseren hele tiden skal erindre sig afsnittets titel for at opspore den relevante notehenvi-sning. Dette skal ikke lastes forfatteren men re-daktørerne, der også burde have sikret en mere grafisk overskuelig fremstilling af tabellerne over kirkelige handlinger i de to sogne. Det er ikke rimeligt at de skal presses sammen på et enkelt opslag med små typer og uden plads til at angive kollonneoverskrifter.

Ovenstående kritiske bemærkninger retter sig primært mod forfatterens ambitionsniveau. Bogen i sig selv er en velskrevet lokalhistorisk monografi, der udover at bidrage til Vesterbølle og Østerbølles historie, dokumenterer hvilket righoldigt kildemateriale gejstliges dagbogsop-tegnelser for 1600- og 1700-tallet udgør.

Anders Sode-Pedersen

*Michael Bregnsbo: Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Ud-
viklingen i præsternes syn på sam-
fundsorden og statsmagt i Danmark
1750-1848, belyst ved trykte prædike-
ner. En politisk-idéhistorisk undersø-
gelse, Museum Tusulanums Forlag,
1997, 464 s., 365 kr.*

*Samfundsorden og statsmagt set fra prædikesto-
len* er Michael Bregnsbos ph.d.-afhandling i en lettere bearbejdet form. Temaet er en videre-førelse fra forfatterens specialeafhandling, der omhandlede perioden 1775-1800. I tilknytning til bogens titel skal det bemærkes, at bogen om-handler mere end blot præsternes synspunkter i snæver forstand. Under læsningen bliver det

hurtigt klart, at Bregnsbo er ligeså optaget af spørgsmålet om synspunkternes afsmittende virkning – dvs. prædikenernes betydning for opinionsdannelsen i de hundrede år, der gik for-ud for enevældens afskaffelse i 1848.

Undersøgelsen omfatter (naturligvis) kun de trykte prædikener og ikke færre end 1431 præ-dikensamlinger med ca. 10.000 prædikener har dannet grundlag for undersøgelsen. Man kan ro-ligt gå ud fra, at kun et meget begrænset antal trykte prædikener har undgået forfatterens øj-ne. De mange prædikensamlinger er fortegnet i en bibliografi i slutningen af bogen og desuden er en database med de for problemstillingen re-levante oplysninger om de enkelte prædikener afleveret til Dansk Dataarkiv i Odense og der-med blevet gjort tilgængelig for interesserede. Endelig er der bagest i bogen en liste over de gennemsete tidsskrifter.

Det store kildemateriale til trods, er der ad-skillige vanskeligheder forbundet med at benyt-te prædikener til at belyse præsternes deltagel-se i den offentlige opinionsdannelse. De første 98 sider af bogen er da også brugt på en grundig gennemgang og karakteristik af kildemateria-let. Dels på grundlag af prædikensamlingerne selv, deres forfatteres karakteristika, de fore-trukne temaer og prædikenernes repræsentati-vitet. Dels ved en redegørelse for præstegrup-pens forhold, tidens åndsretninger, læsernes sam-mensætning m.v. samt en gennemgang af mo-derne viden om skriftlig/mundtlig formidlings virkning på modtagerne. Bregnsbo er tydeligt bevidst om svaghederne ved kildematerialets manglende repræsentativitet og vores begræn-sede kendskab til prædikanternes reelle evne til at påvirke modtagerne.

Bogens hovedafsnit består af to kapitler med en overordnet tematisk inddeling. I begge kap-itler redegøres der for de synspunkter, som er re-præsenteret i prædikenerne og for forandringen over tid. Det første kapitel omhandler sam-fundsordenen og her behandles fire temaer: Pa-triarkalisme, social lagdeling, borgere og menne-skerettigheder. Det andet kapitel behandler statsmagten, og i modsætning til første kapitel sker dette i højere grad på grundlag af en kron-ologisk-tematisk gennemgang idet perioden groft sagt deles i to dele – tiden før og efter 1800. Den kronologiske inddeling anes også i kapitlet om samfundsordenen, men i kapitlet om statsmag-ten er den uomgængelig – simpelthen som følge af de store begivenheder der påvirkede den poli-tiske dagsorden: Struensees reformer, landbore-formerne, impulserne fra Frankrigs revolution, krigen med England og endelig liberalismens in-troduktion og vejen mod enevældens afskaffelse 1848. De behandlede temaer er: Teokrati eller samfundspagt?, hvorfor skal øvrigheden adly-des?, statisk eller dynamisk øvrighed, samt for perioden 1807-48: Liberalismen.

I de to kapitler gives der adskillige eksempler på de enkelte præsters holdninger, men bag enkeltpersonernes udsagn ligger vægten af ca. 10.000 gennemgåede prædikener, og man får et godt indtryk både af præsternes fællestræk og af spændvidden i deres holdninger. Stærkest står indtrykket af præsterne som en konservativ og lidt gammeldags kongetro samfundsgroupe. Det er ikke blandt dem, at nye tanker først vinder frem eller kommer mest radikalt til udtryk, men uundgåeligt præges de af tidens brydninger og nye tanker: Teokrati bliver til samfundspagt, menneskerettighederne nævnes stadig oftere, reformationstidens lydighedsbegreb nuanceres omsider, osv. Skal undersøgelsens resultat beskrives i en enkelt sætning, må denne være at: Præsterne gennem deres prædikener gav udtryk for, at nye ideer om samfund og statsmagt relativt hurtigt nåede den brede befolkning, men at præsterne selv sandsynligvis kun i begrænset omfang bidrog til at skabe de nye tanker.

Michael Bregnsbo har med sin bog leveret et vigtigt bidrag til spørgsmålet om opinionsdannelsen i perioden frem mod 1848. Men stadig er der mange spørgsmål tilbage – først og fremmest hvordan og i hvilket omfang folk lod sig påvirke i forskellige sammenhænge og af forskellige medier.

Jesper Thomassen

Torsten Friis: Slavekrigen i Jylland 1848. Historien om Danmarks mærkeligste krig, Landbohistorisk Selskab, 1998. 224 s., 198 kr.

Man kunne driste sig til at kalde denne bog for et studie i massehysteri. Selv kalder forfatteren bogen historien om Danmarks mærkeligste krig. Men der var ingen krig. Sagen er simpelthen, at et rygte om, at fangerne fra Rendsborg fængsel - «slaverne» - er blevet sat på fri fod i de bevægede oprørsdage i Slesvig-Holsten i marts 1848, breder sig i Jylland og får både aviser og myndigheder til at reagere. Det drejer sig om ca. 300 mænd, men det får myndighederne til at sætte kanoner og kavaleri ind for at imødegå truslen. Overdrevent kunne man sige, men det skal forstås på baggrund af den spændte situation i martsdagene samt ses i lyset af en tid, der manglede nutidens om location presse. Altså ikke engang historien om en fjer der bliver til flere høns, men simpelthen et studie i rygtedannelse.

Det kunne der være kommet en god bog ud af, og forfatteren har også lagt et stor arbejde i at samle vor viden om slavekrigen, som denne episode senere blev døbt. Forfatteren har gravet meget interessant materiale frem. De lokale avi-

sers omtale af begivenhederne har han gengivet, og læsningen er fascinerende. Han har anlagt en militærhistorisk synsvinkel på stoffet og gennemgår systematisk »slagets gang« med kort, og hvad dertil hører. Beundringsværdig er den store mængde litteratur, som er gennemgået. Den viser, at det lokalhistoriske arbejde trives i bedste velgående, for mange mennesker har bidraget med viden om episoden i dens mange facetter. Det er Torsten Friis' ære, at han har samlet og gennemgået dette stof samt, at han leverer en klar gennemgang af oprørsdagens historie, der munder ud i nogle interessante betragtninger over begivenhederne. Han har følgende slutbemærkning »*Danmark 150 år efter slavekrigen er ikke som Danmark i marts 1848 en krudttønde, hvor en enkel glød kan forårsage en eksplosion. Men til trods for alt moderne kommunikationsudstyr vil det også i dag kunne blive besværligt at standse et vedholdende rygte i en krisesituation.*«. Med denne bemærkning kan man sige, at Torsten Friis giver bolden videre til kommunikationsforskerne. De bør levere deres bidrag til vores forståelse af slavekrigens demagogi, for spørgsmålet er, om emnet ikke rettelig set hører hjemme her og ikke som et militærhistorisk studie.

Hasse Neerbek

Kåre Lauring og Kirsten A. Jappe: Købmand, sømand og supercargo. Guide til den florissante handels København, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, 1998, 95 s., 198 kr.

København er vel forsynet med bygninger fra den florissante periode i anden halvdel af 1700-tallet, men det er langt fra dem alle, vi er rigtig opmærksomme på, når vi haster forbi i det daglige eller under besøg i hovedstaden. Det er derfor en ualmindelig god idé at præsentere smukke fotos af de mange velkendte facader sammen med historierne bag dem.

Hvert af de knap et halvt hundrede opslag i bogen består af en højreside med farvebillede(r) og en venstreside med forholdsvis kortfattet tekst på både dansk og engelsk. Hertil kommer enkelte rene tekstopslag henholdsvis om byen København, om den florissante handel og om hvert af de tre områder, bogen beskæftiger sig med: Frederiksstaden, Christianshavn og landstederne. Endelig er bogen forsynet med et udmærket bykort, hvor de forskellige bygninger er markeret, og en bibliografi, som dog virker lidt tilfældig i sit udvalg.

Der er tale om en gennemført flot bog, især takket være Kirsten A. Jappes ualmindelig smukke farvefotos. Disse er oftest taget i sprød

frostsol eller i varme solnedgangsfarver, hvorved husene og bygningsdetaljerne tager sig aller bedst ud. Dette gælder såvel Frederiksstadens pragtbygninger som Christianshavns mere ydmyge småhuse og de elegante landsteder i Klampenborg, Hellerup og Lyngby. I enkelte tilfælde er der lidt vel stærkt styrtende linier i facadebilledeerne fra de smalle gader, men dette er de fleste steder behændigt undgået.

Kåre Laurings tekster er spændende og formår både at give de store linier i den rige handelsperiode i 1700-tallet og at bringe de gode historier og enkeltskæbner, som knytter sig til hvert enkelt hus og dets ejere og beboere. Heldigvis begrænser han sig ikke strengt til den florissante periode, men medtager også både ældre og yngre tildragelser. Han har en hurtig og let flydende pen, som gør det til en fornøjelse at læse de veloplagede tekster. Dog kunne være udvist mere omhu for detaljerne i teksten, hvor for eksempel arkitekten Joseph Jacques Ramées navn når at blive stavet på hele tre måder (Ramé, Ramé og Ramée), og det er i visse tilfælde ikke til at finde ud af, hvilket hus i en afbildet række, der omtales i teksten.

Alt i alt er bogen imidlertid yderst vellykket. Både den dansker, som har sin daglige gang i København, og den udlænding, som kun kommer sjældent eller aldrig, kan have stor glæde og udbytte af bogen. Den er en oplagt gaveidé.

Erik Gøbel

Birte Hjorth: Byvandring i Dragør, redaktion: Lis Thavlov, Dragør Lokalar-kiv, 1998, 54 s. + oversigtskort, 40 kr.

Ingen, der har besøgt Dragør på østsiden af Amager, er i tvivl om, at den gamle søfartsby er noget særligt. De smalle gader i den gamle bydel og de mange, tæt sammenbyggede, okkergule huse, for størstedelen bygget ca. 1750-1850, på de små, regelmæssigt anlagte grunde, udgør et bymiljø, der i meget høj grad virker uberørt af de sidste 100 års indgribende forandringer for lokal-samfundet på det transportmæssige område: afviklingen af sejlskibsfarten, lufthavnens vækst og (om kort tid) den faste Øresundsforbindelse. Med sin beliggenhed og sit særpræg synes byen som skabt til kvalitetsturisme, og *Byvandring i Dragør*, skrevet af kommunens tidligere arkivar, lever i høj grad op til dette formål.

Allerede bogens layout oser af kvalitet og holdbarhed. Den er trykt på svært papir og holdt i klare, fint afstemte farver. Det handy format, 10,5x21 cm., har givet plads til en omfattende tekst og mange skarpt gengivne fotos, hvoraf de

nyere er i farver med masser af blå himmel, mens de ældre er diskret tonet i brunt. En spiralryg fuldender det solide indtryk. Her er kort sagt en bog, der indbyder både til brug på stedet og til fordybelse hjemme i lænestolen.

Bogen er disponeret efter to hovedafsnit: Et indledende afsnit, der formidler byens helt særlige historie, og herefter et meget gennearbejdet byvandringsafsnit fulgt af et overskueligt oversigtskort. Afsnittenes indbyrdes placering kan diskuteres, ligeledes om den historiske indledning er for omfattende for byvanderen og for kortfattet for den mere historisk interesserede, men tilsammen giver de et klart indtryk af, hvorledes det afgrænsede bysamfund har tilpasset sig de skiftende tiders vilkår, erhvervsmæssigt, socialt, politisk og kulturelt.

Begge typer læsere af byvandringsafsnittet vil dog nok savne en nærmere forklaring på ordet »blusseri«, og det samme gælder efterledet i bynavnet. Formentlig vil samme læsere også gerne vide »hvor gammel« byen er, og her kan det ikke være tilfredsstillende, at det historiske afsnit begynder med den brede og upræcise tidsangivelse »allerede i middelalderen«, når bl.a. udgiveren af fundpublikationen over Nationalmuseets udgravninger i Stakhaven i bymidten har hævdet andetsteds, at der er god grund til at tro, at der fra 1200-årenes begyndelse har været drevet fiskeri i Dragør. Fundene fra Stakhaven tidsfæstes i øvrigt til ca. 1350-1620 i byvandringsafsnittet – og muligvis med god grund, selv om det ældste lag i fundpublikationen dateres et tiår længere tilbage.

Et andet problem i det historiske afsnit er periodiseringen og karakteren af, hvad forfatteren kalder for Dragørs sidste blomstringstid som søfartsby. Det problematiske ligger i begyndelsestidspunktet. I et særligt bebyggelsesafsnit dateres perioden fra 1830'erne og frem til omk. 1890, mens den i det generelle historiske afsnit karakteriseres som kort men hektisk, vel omfattende tiden fra omk. 1860 og klingende ud i løbet af 1880'erne. Der er tale om et periodiseringsproblem, som enhver forfatter af en oversigtsartikel kan løbe ind i, men fremstillingen åbner også mulighed for, at etableringen af byens vældige flåde af billige, ældre sejlskibe fra omk. 1860 repræsenterer en fejlinvestering, der har bremset en nødvendig omstilling til ny teknik og hermed har fastholdt byen i en tornerosesøvn, som først landtransportens udvikling og den medfølgende turisme efter århundredeskiftet har revet den ud af. Spørgsmålet er utvivlsomt komplekst, men svarene kan måske findes ved en undersøgelse af det righoldige materiale i Dragør Lokalar-kiv.

Jens Henrik Tiemroth

Henrik M. Jansen: Hugo Matthiessens Svendborg og Troense 1916. Svendborg og Omegns Museum og Forlaget Hikuin, 1997, 120 kr.

Endnu en publikation i skriftrækken Hugo Matthiessens Danmark har set dagens lys. Denne gang er det Svendborg og Troense, der har måttet holde for. Det er nu den 8. bog i serien og hidtil har følgende byer været behandlet: Ålborg, Viborg, Grenaa og Omegn, Odense, Køge, Assens og Omegn og Horsens. De enkelte bind i skriftserien er bygget op efter et fast mønster: En beskrivelse af Hugo Matthiessens kontakt med den købstad, han planlagde at fotografere. Identiske afsnit om købstadsfotograferingerne og om Hugo Matthiessen og hans Nellerød-kamera samt endelig et afsnit med en beskrivelse af byen og Hugo Matthiessens fotografier.

Nationalmuseets 2. afd. kunne ikke selv afholde alle Hugo Matthiessens udgifter ved fotografierne. Man søgte derfor om tilskud fra de enkelte købstæder, og ved at tegne sig for et tilskud på 150 kr. kunne Svendborg få et sæt billeder, «...som for Eftertiden vil bevare Mindet om Byens tidligere Udseende». Byrådet vedtog at bevilge dette beløb. Som et kuriosum kan nævnes, at netop i Svendborg var der en fotograf, der fik nys om sagen og skrev til Nationalmuseet, at han var villig til at foretage den fornødne fotografiering, og at han endda fra sin forgænger havde en række fine billeder fra Svendborg og omegn. Nationalmuseet afslog høfligt.

Kun ganske få steder støder man på en karakteristik af Hugo Matthiessens fotografier. Henrik Jansen noterer selv, at eksponeringstiden på Hugo Matthiessens billeder var lang, og at han derfor måtte undgå at få mennesker med på billederne, og han citerer siden Hans Stiesdal: *»Motiverne, det være sig arkitektur eller natur, dramatisk eller idyllisk, er spændt inde i en belysningsmæssig og kompositorisk form af egen poetisk og renfærdig charme. Han havde en personlig fotografisk stil, som næsten altid kan genkendes. Optagelserne blev nøje planlagt under hensyn til belysning og alle de andre forhold, en god fotograf må tage i betragtning; det var langsommeligt. Eftertiden vil takke ham for, at han tog sig stunder til det.«*

Anders Linde-Laursen skriver i sin bog om Hugo Matthiessen (1989): *«Med hans hang til det idylliske kan det ikke undre, at resultatet ofte fik et ganske charmerende præg – bindingsværkshusene ses som yndefulde dele af købstadens offentlige rum, ikke som måske utidssvarende, dårlige og usunde boliger»*. Netop på baggrund af Hugo Matthiessens helt klare arkitekturhistorisk inspirerede og idylliserende motivvalg, ville det have været spændende at få en smagsprøve på de billeder, som den før omtalte

lokale fotograf havde fra sine forgængere, – især da en del af dem befinder sig på museet i Svendborg – og på denne måde få kontrasteret den indlevede lokale beskuer med Nationalmuseets mere nøgterne registrering.

Der er glimrende kort – flere end vi finder i de øvrige bøger i serien – der viser Svendborgs og Troenses udvikling fra henholdsvis 1863 og 1810 til 1995, men jeg savner nu et kort, der viser placeringen af de bygninger, der er fotograferet. I flere af de øvrige Hugo Matthiessen-bøger findes et sådant kort, og der er ingen tvivl om at det øger anvendeligheden af bogen. Henrik Jansen guider os kyndigt igennem Hugo Matthiessens Svendborg og Troense, og det mærkes med al tydelighed, at han kender sin by – også den, der kun kan ses gennem gamle fotos. Teksterne til de enkelte billeder er dækkende omend knappe, og bogens tekniske udførelse er fin. Henrik Jansen er sluppet godt fra sin Hugo Matthiessen-bog.

Skriftrækken *Hugo Matthiessens Danmark* sætter et værdigt minde over en af Nationalmuseets markante museumsinspektører. Den tilgængeliggør et stort fotografisk materiale, som især lokalt vil have stor betydning for forståelsen af købstædernes tidligere plan og bygningskultur. Hugo Matthiessen fortjener denne indsats, men hans format vil også kunne tåle at blive kontrasteret med lokale fotografier, der har været ude i samme ærinde som han selv – jeg er overbevist om at Hugo Matthiessens billeder vil vinde ved det.

Peter Blumensaadt

Dronningens og Øfolkets dragter. Svendborg og Omegns Museums skrifter, bd. 40, 1998, 78 s., ill., 88 kr.

Denne bog er blevet til i forbindelse med en udstilling omhandlende dragter og dragtdele fra Ærøskøbing, Marstal, Rudkøbing, Faaborg, Tåsinge Folkemindesamling og Svendborg og Omegns Museum. Foruden dragter og dragtdele omfattede udstillingen også trykklodser til blåtryk samt Dronning Margrethes Rømodragt.

Der indledes med en billedrække, der viser Dronningens dragter, båret af Hendes Majestæt ved rejser til Grønland, Færøerne, samt Dronningen i sin Rømodragt. Det første afsnit er da også en gennemgang af dronningens dragt og fortællingen om dens tilblivelse. Derefter følger tre spændende artikler om forskellige temaer og dragtdele.

Mette Havsteen-Mikkelsen skriver om folketøj på Ærø. Her hører man både om Ærøs historie og om dragtskikken. Spændende er den væsentlige »detalje« om, hvordan man selv på en mindre ø har kunnet se forskel på, hvorfra på

øen kvinderne kom pga. en forskellig udformning af deres hovedtøj. Da bindingen af et hovedtøj ikke kan udlæses af en bevaret dragtdel, har tegninger været en hjælp til at vise forskellene.

Elly Kølln giver en god redegørelse for kniplingernes historie og udviklingen fra håndsyeede kniplinger i renæssancen til de danske tønderkniplinger samt erstatningen for kniplingerne fremstillet på bobinetmaskine fra 1800-tallets begyndelse, eller som tyllstrækning, frem til »forfaldet«, de rent maskinlavede blonder. Spændende er det at læse i den korte artikel, hvordan kendskabet til kniplingsfremstillingen blev spredt gennem »indsmugling« af kniplersker fra Italien til Frankrig og senere gennem det nautiske edikt, der betød udvandring af 200.000 huegenotter fra Frankrig, hvoraf mange var knyttet til knipleindustrien. Fra dem udviklede f. eks. Brüsselerkniplingerne sig.

Den sidste artikel handler om kattuntryk og er skrevet af Vibeke Agger, der også i en kortfattet form formår at fortælle om denne tekniks udvikling. Resten af bogen er et smukt katalog med mange farveillustrationer forfattet af Inga Erichsen og Britta Johansen, der gennemgår de udstillede dragtdele med en tekst i kortfattet, men meget beskrivende registreringsprog.

En æstetisk smuk og spændende bog om de farverige egnsdragter.

Ena Hvidberg

Niels Peter Stilling og Jens Johansen: Nordsjælland omkring år 1800. Akvareller af Jean-François de Jonquières, udgivet af Søllerød Museum i samarbejde med Helsingør Kommunes Museer og Hørsholm Egns Museum, 1998, 72 s., ill., 120 kr.

Fra 1700-tallet har slotte, landsteder og tidlig industri været et særkende for Nordsjælland, ikke mindst for området nær Øresund. Meget kan som bekendt stadig ses in natura, men ellers er der jo kunstneres gengivelser. De fleste kommer hurtigt i tanker om guldaldermalernes dejlige malerier, mens de ældre topografiske billeder på papir er sværere at komme til, og en del er derfor mindre kendt. De kan være naive og forregnede, men har tit stemning og rummer detaljer, som har stor betydning i historisk sammenhæng. Der er derfor grund til at glæde sig over, at Søllerød Museum for nylig har erhvervet en samling på mere end 50 akvareller (eller gouacher) fra ca. 1800. De stammer fra den fransk reformerte familie Jonquières, som efter en periode i Holland i 1798 slog sig ned i Danmark. Grundet fransk besættelse efter revolutionen

var forholdene også blevet vanskelige dér, og da der var familieskab med storkøbmanden Frédéric de Coninck, som ejede landstedet Dronninggård i Søllerød, blev det denne egn, man udvalgte til en ny tilværelse. Familien, der fra Holland var veluddannet og velstående, købte i 1798 landsted med avlsgård på egnen (Folehavegård), og i tiden herefter rejste man åbenbart omkring i det nye land og fastholdt indtryk af de frodige herligheder. Tegning hørte med til dannelsen, og produkterne var som i dette tilfælde nok primært til privat fornøjelse. Det menes, at det er Jean-François de Jonquières (1775-1820), der har udført billederne, men måske med assistance af andre ved færdigørelsen (stedangivelser og sirlige blækrammer). Samlingen er dugfrisk i farverne, da den nok har været kendt, men i familiens eje og opbevaret beskyttet mod lys.

I 1998-99 kan billederne ses udstillet på museerne i Søllerød, Hørsholm og Helsingør. I forbindelse med disse udstillinger er denne prægtige bog udgivet, i stort format. Den er tænkt som mere end udstillingskatalog, og måske er det derfor, at man har placeret de egentlige katalogoplysninger til sidst, mens de meget smukt producerede billeder – alle i farver og på tonet godt papir – fylder de første godt 50 sider. De akvareller, som regnes for færdige, er gengivet i fuld størrelse (dvs. ca. 17 x 15 cm), skitserne er i halv størrelse. Stilen er den typiske for det romantiske prospekt med en tydelig markeret forgrund ved en høj, træer eller gærder, bag hvilke landskabet åbner sig med præsentable bygninger, bløde bakker, vandløb, køer og malkepiger som staffage. Ved at følge billederne kan man umiddelbart begive sig ud på en romantisk rejse fra Hørsholm til Helsingør med afstikkere ind i landet og videre op langs nordkysten.

Det umiddelbart indbydende ved bogen er sikret ved at bringe alle billederne med kommentarer forrest, men efter min mening får man mere ud af den, hvis man læser de små kapitler bagi bogen først. Her sættes nemlig kunstneren, familien og billederne ind i tid og rum, og et godt afsnit om den florissante handelsperiode, højkonjunkturen i slutningen af 1700-tallet, anskueliggør de økonomiske og kulturelle forudsætninger for de landskabelige herligheder, som disse akvareller gør charmerende reklame for. Et udsnit af Videnskabernes Selskabs kort fra 1768 og et kort med markering af de steder, hvor Jonquières har været aktiv med papir, pen og farver, afrunder indtrykket af en æstetisk og nyttig publikation, der virkelig rækker udover udstillingerne, og som vil give illustrationsideer til nye værker om perioden.

Margit Mogensen

På sporet 1847-1997. Jernbanerne, DSB og samfundet. Poul Thestrup: Dampen binder Danmark sammen, bd. 1 (til 1914), Steen Ousager: Krige og fornyelse, bd. 2 (1914-1950) og Hans Chr. Johansen: Jernbanerne i bilismens skygge, bd. 3 (1950-1997), Odense, Jernbanemuseet, 1997, 1194 s., ill. 995 kr.

Bortset fra kongehuset findes der næppe et historisk emne i Danmark, der er så grundigt beskrevet som vore jernbaner. Og selv kongehuset har endnu ikke fået tildelt en så fornem bog som det her foreliggende storværk om Danmarks jernbaner fra »tidernes morgen« til i dag.

Der er mange gode grunde til den overvældende interesse for jernbanernes historie. Først og fremmest er banerne indbegrebet af den nye tid – teknisk, økonomisk og politisk. Men æstetikken, skønheden må også tilskrives en betydelig rolle. Det er så smukt, dette kraftfulde, nærmest potente, røgdampende lokomotiv. Og til jernskinnerne og damplokomotivet knyttes en hel række andre herlige konstruktioner fra ingeniørernes elegante, smukt svungne jernbanebroer til plakatkunstnernes vidunderlige plakater. Endelig er det elementært at pege på jernbanernes betydning for landskabsbilledet, hvor en sammenligning mellem en 2 x 3-sporet motorvej og en skinnebelagt jernbanestrækning vel altid vil falde ud til sidstnævntes fordel.

Man må med det samme fastslå, at *På sporet* fremstår som en overdådig præsentation af den fotografiske og kunstneriske udfoldelse, som jernbanerne har afstedkommet. Tre-bindsværket er et sandt overflødighedshorn af billedmæssig dokumentation. Hvad plakatkunsten angår, viser det rigt illustrerede storværk, at næppe nogen anden erhvervsgren har gjort så meget ud af design og kunstnerisk udtryk – og med så lykkelige resultater.

Bogværket er blevet til på den afdøde historiker Tage Kaarsteds initiativ. Med sædvanlig målrettet fremsynethed foreslog Kaarsted allerede i 1991, at DSB markerede 150-jubilæet for åbningen af Danmarks første jernbane, København-Roskilde i 1847. Forslaget medførte, at DSB i perioden 1993-1997 afsatte midler til udgivelse af det foreliggende værk i Jernbanemuseets regi. Og lykkeligvis har DSB og den nedsatte redaktionskomité lagt vægt på, at værket skulle omhandle jernbanehistorien som helhed og ikke kun etatshistorien. Det store værk er et resultat af en imponerende forskningsindsats af tre flittige odenseanske historikere. Projektets seriøsitet understreges af de tre foto-portætter af forfatterne på smudsbindets bagside. Det er skam alvor det her, synes de at sige, og de tre

herrer har bestemt skrevet et dybtgående værk om vore jernbaner. Alene litteraturlisten, som stort set kun omfatter danske værker, optager 45 sider i to spalter eller i alt omkring 2.760 jernbanehistoriske værker. Det understreger den overvældende interesse for jernbanerne i Danmark. Nu afdøde jernbaneentusiaster som f.eks. politimester Birger Wilcke og frimærkehandler Peer Thomassen er repræsenteret i litteraturlisten med henholdsvis 39 og 41 bøger om Danmarks jernbaner.

Ifølge forordet er bogens hovedtema samspillet mellem samfundet og jernbanerne. Det er jo en både smuk og rigtig tanke, der desværre straks begrænses af storværkets gennemgående problemstilling, som er formuleret på følgende måde: »I hvilke perioder, om overhovedet nogen, [har] de danske jernbaner direkte kunnet forrente den investerede kapital«. Bogens slutord besvarer dette spørgsmål entydigt, men også uendeligt perspektivløst: Nej, det har ikke kunnet betale sig, idet »Jernbanerne som helhed har været en underskudsforretning gennem næsten hele deres levetid«. Hvilken betydning banerne så har haft ligger underforstået i, at man trods alt kan skrive 1.194 sider om dansk jernbanehistorie.

Der er således grund til at se lidt nærmere på bogens opbygning. Bind 1 er skrevet af Jernbanemuseets leder Poul Thestrup. Det 480-sider store bind dækker perioden frem til 1914. Bindet er opdelt i fem hovedkapitler. Første kapitel skildrer baggrunden: Dampmaskinen og de første dampdrevne vogne frem til George Stephenson's lokomotiver. Ad søvejen med Danmarks første dampskib *Caledonia* nærmer vi os Danmark. Rigtignok bliver vor første jernbane anlagt i Tyskland: Kiel-Altona-banen i hertugdømmet Holsten blev åbnet i 1844 under det officielle navn *Kong Christian den Ottendes Østersø Jernbane*. Dette faktum har dog ikke forhindret, at det er jernbanen København-Roskilde fra 1847, der altid – og altså også i denne bog – fejres som begyndelsen på Danmarks jernbanehistorie. At banen tilmed var et privat aktieselskabsanliggende, som først blev overtaget af staten i 1867 handler bogens andet kapitel om. I dette kapitel redegøres grundigt for udviklingen af det tidlige jernbanenet og især det grundliggende spørgsmål om privatbaner kontra offentlig jernbanedrift. I tredje kapitel beskrives statsmagtens overtagelse af jernbanedriften på hovedbanenettet og udbygningen af det landsdækkende jernbanenet i et tæt samspil mellem offentlige og private interesser i perioden 1868-1880. Tiden frem til 1894 behandles i kapitel 4. Der er tale om en stilstandsperiode med relativt få nye baneanlæg. I 1885 blev statsbanerne sammensluttet under fælles ledelse med N.H. Holst som første generaldirektør for De Danske Statsbaner.

Under den sigende overskrift *Bane til hver mands dør* handler bogens sidste kapitel om udbygningen af nettet i højkonjunkturperioden 1895-1914. Periodens store jernbanebyggeri tog sigte på, at hele landet skulle dækkes af jernbaner. Det var privatbanernes blomstringstid: I henhold til jernbanelove 1894 og 1908 blev nye private baner anlagt overalt i landet med betydelig statsstøtte. De fleste af denne periodes jernbaner er siden blevet nedlagt. Perioden er karakteristisk ved den evigt tilbagevendende problemstilling i Danmark: Østdanmarks »dårlige samvittighed« over for det økonomiske svage Vestdanmark. Man kan sige, at banerne blev anvendt som egnsudvikling, længe før man officielt opfandt begrebet.

Jernbanernes politisk-økonomiske historie samt udviklingen af materiellet fra de første primitive jernbanevogne til de imponerende ekspreslokomotiver indtager naturligt nok hovedrollen i Poul Thestrups første bind. Mere stedmoderligt behandles jernbanernes kulturhistoriske, kunstneriske og arkitektoniske betydning. Stationsbyerne og stationsarkitekturen samt emner som design og formgivning vies kun få sider. Det kan man dog næppe bebrejde forfatteren, og det enestående og mangfoldige billedmateriale kompenserer i nogen grad for savnet af en redegørelse for jernbanernes socio-kulturelle betydning og de af banerne afledte samfundsmæssige impulser.

Bind 2 er skrevet af historikeren Steen Ousager, der skriver i et godt og klart sprog og indimellem evner at distancere sig fra det politisk-økonomiske tyngdepunkt, der har været værketets hovedsigte. *Krige og fornyelse* er titlen på bind 2, der omfatter perioden fra 1914 til 1950. Ved udbruddet af første verdenskrig var banenettet med ganske få undtagelser fuldt udbygget. Periodens hovedproblem er den opdukkende konkurrence fra andre transportformer og hermed hovedspørgsmålet om varetagelsen af jernbanedriften som forrretning. Værkets fem kapitler omfatter følgende: Jernbanevesenets struktur og kravet om modernisering omk. 1914 (kap. 1). Banerne under 1. verdenskrig, nye projekter og krigskonjunktur (kap. 2). Jernbanerne i mellemkrigstiden, hvor den stigende konkurrence fra omnibusser og lastbiler bragte banerne i defensen (kap. 3). Under generaldirektør Peter Knutzens ledelse i trediveerne gennemgik DSB en større modernisering, der atter bragte jernbanerne i offensiven i kampen om kunderne fra såvel erhvervslivet som den private passagertransport. Motorisering, anlægsarbejder, herunder de nye broer og DSBs anvendelse af rutebiler og lastvogne medvirkede alt sammen til at banerne ved udbruddet af anden verdenskrig stod relativt stærkt (kap. 4). Bogens sidste kapitel handler om banerne under besættelsen, hvor man – ganske som i andre dele af det danske

samfund – hurtigt tilpassede sig de nye krigsvilkår, og dygtigt forstod at udnytte mulighederne. Bogen afsluttes rimeligt er med en diskussion af retsoprøret, hvor generaldirektør Peter Knutzen var en af de embedsmænd, der betalte prisen for de danske politikeres fejle politik under besættelsen. Samtidig oplevede jernbanerne den sidste opblomstring i de første fredsår, hvor bilismen endnu var hæmmet af benzinmangel og krigsrestriktioner.

I 3. bind *Jernbanerne i bilismens skygge* vendes tilbage til det politisk-økonomiske udgangspunkt. Hovedsagen er, som titlen antyder, »kampen« mellem jernbanerne og bilerne. Jernbanedriftens stagnering og nedlæggelsen af en lang række banelinier modsvares af rutebiler, lastbiler og privatbilismens vækst i 1950'erne og 60'erne. I det første kapitel redegøres for 1950'ernes trafikpolitik og transportudvikling. Dernæst kapitel 2, der handler om jernbanedriften i vækstsamfundet og i kapitel 3 om færger og broer i det moderne samfund. Kapitel 4 drejer sig om DSBs øvrige blomstrende virksomhed som rutebilejer, rederi, rejsearrangør og restauratør. Et grundigt kapitel 5 er koncentreret om statsinstitutionen DSBs organisation, personale og økonomi, og endelig afsluttes med en redegørelse for samfundsudviklingen set i jernbaneperspektiv. Har det moderne samfund på vej mod et nyt årtusinde brug for jernbaner? Svaret er ikke entydigt, og forfatteren lader svaret blæse i vinden.

Forfatteren, Hans Chr. Johansen, der er professor i økonomisk historie ved Odense Universitet, udmærker sig som den registrerende historiker, der nøgternt redegør for den udvikling, vi kan aflæse i Danmarks Statistiks årlige redegørelser for jernbanedriften. Den ualmindeligt tamme og vattede afslutning på storværket understreger i realiteten problemet. Økonomen Hans Chr. Johansen har ikke ønsket at indgå i den mere dybtgående debat om jernbanernes betydning for samfundet som helhed. Forfatteren erkender selv dette. Først fastslås, som tidligere nævnt, at jernbanerne gennemgående har været en underskudsforretning. Men derefter fremhæves, at jernbanerne *formodentligt* bør vurderes bredere i lyset af deres »samfundsmæssige nyttevirkning«. Desværre undlader forfatteren denne vurdering. Storstærket dokumenterer dog i sig selv, at banernes samfundsmæssige og kulturhistoriske betydning ikke bør undervurderes. Men eftersom den økonomiske side af sagen har fået tildelt hovedrollen i dette værk, så undlades diskussionen om banernes overordnede samfundsmæssige betydning. Med forordet in mente er det nok værketets største svaghed, at samspillet mellem *jernbaner* og *samfund* bliver underordnet den liberalistiske grundholdnings interesse i banernes afkast og forrentning.

I så henseende er det lidt ærgeligt at se, hvordan jernbanernes betydning for kunst og design

er blevet nedprioriteret til trods for, at værket bringer et utal af fremragende illustrationer af DSBs plakatkunst og en lang række fotos af stationsbygninger, hvis fremragende murstensarkitektur står som indbegrebet af det bedste i dansk arkitektur siden slutningen af forrige århundrede. Det er næsten som om forfatterne med det storartede billedmateriale har følt, at de har redegjort for statsbanernes arkitektur og kunsthistorie. Og det er desværre karakteristisk for værket, at statsbanernes første arkitekt N.P.C. Holsøe (1826-1895) kun omtales i en bisætning som den da næsten blinde arkitekt, der tegnede Helsingør Station i sin pragtfulde nyrenæssance. Dette til trods for at Holsøe stod bag alle tidlige danske stationsbygninger. Hans afløser Heinrich Wenck får en noget mere fyldig omtale, uden man kan påstå, at denne fremragende arkitekt, hvis stationsbygninger havde betydning langt uden for jernbanernes kreds tildeles en rolle som fortjent. Helt galt – og betegnende for det svage bind 3 – er det, at statsbanernes sidste store arkitekt Jens Nielsen (1937-1992) overhovedet ikke omtales. Som designchef løftede Jens Nielsen De Danske Statsbaner op til verdensberømmelse for design og funktionalisme.

Med sin vægt på den driftøkonomiske side af sagen har værket en række andre indbyggede svagheder. »Jernbane-freaks« vil formodentlig savne noget mere om køreplaner, billet- og takstsystemer. Det er som bekendt ikke helt let at være bruger af de offentlige transportmidler i dag, og man kunne godt tænke sig mere dybtgående overvejelser over de tanker, der ligger til grund for HT-systemet for hele landet.

Bogværket gengiver en række af periodens store jernbanemalerier. Derimod er jernbanerne i skønlitteraturen blevet fuldstændig ignoreret. Med forfatternes nøgterne økonomisk-registrerende udgangspunkt indebærer det også, at *stationen* som mødested, selskabeligt samlingspunkt og centrum i de nye byer, stationsbyerne, stort set lades uomtalt. Lad være at hovedværker i dansk litteratur som Herman Bangs *Ved Vejen* (1886) og Emil Bønnelyckes *Lokomotivet* (1933), ikke berøres, men det betyder trods alt, at historikernes vision om at kildre jernbanerne og samfundet i hovedsagen bliver til en skildding af jernbanernes økonomiske historie.

Jernbaner er fotogene og taknemligt stof for historiske mennesker. De fortjener – som i dette smukke tre-bindsværk – at blive behandlet med respekt, men jernbanerne er mere og andet en tør statistik og økonomi. De er udtryk for det bedste i vort moderne samfund: Jernbanerne er og bliver fornemme repræsentater for det nødvendige samspil mellem teknik, kultur og økonomi.

Niels Peter Stilling

Helga Dragsted: *Med Sygeplejen rundt i verden*, Esbjerg Byhistoriske Arkiv, 1998, 144 s. 178 kr.

Hvorfor er denne historie interessant for andre end forfatterens nærmeste, var min første tanke, da jeg modtog bogen. Efter nærmere læsning må jeg sige, at det er værd at bruge lidt tid på denne erindringsbog, som især bliver interessant, hvis den læses som kvindehistorie. Erindringsbøger kan meget let blive mere private end offentlige, og er kun vedkommende for andre, hvis de indeholder nye og anderledes perspektiver. Styrken i erindringslitteratur er, at den gør usynlige borgeres historie synlig, og flere erindringsbøger fra samme tidsperiode kan tilsammen give et nuanceret billede af livet.

Med Sygeplejen rundt i verden følger alderens kronologi, begyndende med barndomshjem og opvækst. Afsnittet er nødvendig baggrund for at forstå forfatterens senere liv. Hun voksede op i Salling som landmandsdatter i en stor børneflokk og var ti år, da faderen døde. Denne situation gav hende indsigt i de sociale konsekvenser for familien, fordi moderens eneste mulighed for at forsørge sine børn, blev et nyt og ulykkeligt ægteskab med en yngre landmand, som drev gården. Som ung gennemgik forfatteren langvarige infektionssygdomme, som muligvis inspirerede hende til at blive sygeplejerske. Livet som sygeplejerske var meget aktivt, og forfatterens samfundsansvar sås i hendes deltagelse i modstandsbevægelsen, og valg af arbejdsområder efter krigen, hvor hun arbejdede som sygeplejerske i flygtningelejre forskellige steder i Europa. Drivkraften i arbejdet var eventyrlyst (udlængsel) samt ønsket om at være noget for andre. Et klassisk argument for at vælge sygeplejen også i dag.

Hun blev kendt med og kendt for sit internationale sygeplejerskearbejde, og det var især arbejdet med børn, der fik hende til at vælge videreuddannelse til sundhedsplejerske. Hun blev skolesundhedsplejerske i Esbjerg, og beskrivelsen af dette arbejde bærer præg af solid menneskelig og faglig erfaring og kærlighed til børnene. I denne stilling havde forfatteren flere perioder med orlov for at udføre internationalt hjælpearbejde. Et arbejde, der har ført forfatteren til både Indien og Afrika i politiske urolige tider, hvor andre foretrak at blive hjemme. Dog havde hun i den sidste internationale arbejdsopgave mest lyst til at sige nej, men følte et ansvar for at udføre arbejdet, og så gjorde hun det naturligtvis. Havde hun svært ved at sige nej – eller var det forfatterens ansvarsfølelse overfor verdens svageste, hun ikke kunne sige nej til? Erindringer inddrager også noget af det private liv, som i bogen har den funktion, at det sætter forfatterens kvindelige arbejdsliv i perspektiv. På mig

virker det, som forfatteren har stræbt meget efter at kunne klare sig selv – skabe egen tryghed – en tryghed hun ikke havde lyst til at sætte over styr i et ægteskab, selv om der var tilbud nok. Forfatteren viser, hvordan en kvinde i en periode i Danmark, hvor kvinder helst skulle gifte sig og få sunde og raske børn, kunne leve et selvstændigt, frit og særdeles indholdsrigt liv, hvor både samfundsansvar og forpligtelse blev varetaget.

Min eneste anke mod bogen er den sproglige fremstilling, for den lover læseren mere end den kan holde, eller sagt på en anden måde, erindringer fremstilles i små fortællinger, som ikke alle har en afslutning, derfor må læseren selv gætte sig til noget af forfatterens historie.

Bente Sigvaldsen

Verner Bruhn, under medvirken af Hans Kelstrup: Det skæve træ. Træk af ungdomsforeningernes og gymnastikforeningernes historie efter 1945, udgivet af Danske Gymnastik og Idrætsforeninger, 1997, 413 s., ill., 435 kr.

Dansk idræthistorie er en relativt ny disciplin, som eksisterer under lidt besynderlige forhold. Den dyrkes af en mindre gruppe entusiaster, og har efterhånden tilkæmpet sig en plads i dansk kulturhistorie, men er underligt upåagtet af den bredere offentlighed. Når dette forhold kan betegnes som besynderligt, så skyldes det, at snart sagt enhver dansker på et tidspunkt i livet har været aktiv i en idrætsforening, for ikke at tale om den betydelige del af befolkningen, som aktuelt er medlemmer af en forening. Man turde således mene, at der ville være et stort publikum til den idræthistoriske litteratur. Det er imidlertid ikke tilfældet. Sagen er formodentlig den, at de, der er interesseret i idræt, som hovedregel ikke er interesseret i historie, og omvendt. Men skønt netop idrættens publikum kan siges at svingte idræthistorien, så produceres der fortsat idræthistorie af høj kvalitet.

Det skæve træ hører til denne gruppe. Titlen er hentet fra Kant. Det er et par erfarne forfattere, der har skrevet den 413 sider store bog: Verner Bruhn, der på mange måder ryddede vejen med *Plint og talerstol*, 1979, og Hans Kelstrup, på én gang aktør i historien – som De danske Gymnastik- og Ungdomsforeningers repræsentant i Dansk Ungdoms Fællesråd (s. 348) – og en grundig indsamler af kilder. Bogen har sin baggrund i, at De danske Gymnastik- og Ungdomsforeninger og senere Danske Gymnastik- og Idrætsforeninger, på et tidspunkt bad Hans Kelstrup om at interviewe en række ledere fra ungdoms- og idrætsorganisationerne, således at disse menneskers erindringer blev bevarede. Dette arbejde

resulterede i interviews med omtrent 50 personer, der alle havde spillet en vigtig rolle i dansk idrætsliv, og på et tidspunkt opstod tanken om, at materialet burde gøres tilgængeligt for en større kreds. En udgivelse af interviewene ville blive for fragmentarisk, hvorfor man allierede sig med Verner Bruhn, der med udgangspunkt i Kelstrups materiale, sammen med foreningsarkiverne og supplerende kilder, påtog sig at give en mere sammenhængende skildring af de folkelige foreningers historie efter 1945. Resultatet blev den foreliggende bog, hvor det ikke er de enkelte idræts- og ungdomsforeningers historie der skildres, men landsorganisationernes, hvilket kort sagt vil sige en redegørelse for arbejdet i De danske Ungdomsforeninger, De danske Gymnastikforeninger og De danske Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger, herunder den udvikling der førte til, at de to første i 1965 blev slået sammen til De danske Gymnastik- og Ungdomsforeninger, frem til 1992, hvor de folkelige landsforeninger blev samlet ved dannelsen af Danske Gymnastik- og Idrætsforeninger, og tiden derefter.

Det er en grundig redegørelse, Bruhn og Kelstrup har skrevet. Indledningsvis gør man sig den prisværdige ulejlighed at definere begreberne idræt og sport, som – skønt de idag bruges i flæng – rummer fundamentale forskelle. Mens idræt havde sit særlige indhold ved at fastholde, at der var et højere mål med at dyrke legemsøvelser, nemlig at forme det hele menneske, var sport karakteriseret ved resultatorienteret rekordjageri (s.10-11). Og skønt også Bruhn og Kelstrup hævder, at der i dag ikke skelnes mellem begreberne, »selv om der sikkert stadig er nogle,« for hvem ordene rummer betydningsforskelle, så viser også den nyeste debat, at netop forskellen kan bringe sindene i kog, som forfatterne da også selv demonstrerer s. 326, med diskussion affødt af Olav Ballisagers provokerende påstand om, at der også på den folkelige gymnastiks område findes en elite, skabt af konkurrence.

I bogen kommer man tæt på historiens enkelte aktører, på forhandlinger og beslutningsprocesser, på livet i foreninger og bestyrelser, men idræthistorien står ikke alene. Hvert kapitel indledes med en kort redegørelse for generelle, samfundsmæssige forhold, og for de elementer, der kendetegnede udviklingen i den givne periode, og hvilken effekt denne udvikling havde på det folkelige foreningsarbejde. I ekspresfart opulles udviklingen fra 1960'ernes hippiekultur til bz-bevægelsen (s. 196-198). Det er gjort ordknap, og alligevel sidder man som læser med indtryk af, at man har fået det hele med. Også med hensyn til bogens egentlige ærinde føler man sig på sikker grund. De mange stridigheder, som tilløbene til sammenlægningerne affødte, afdækkes grundigt og overbevisende. Der er

ikke det mindste spor af konfliktangst i *Det skæve træ*; nærmere har forfatterne sat sig for at trænge til bunds i enhver uoverensstemmelse, der måtte have betydning. Måske derfor føles det som lidt af et antiklimaks, forfatterne ufor skyldt, når man på s. 381 når målet, stiftelsen af Danske Gymnastik- og Idrætsforeninger, »efter en debat så rolig som en altergang.«

Bogen er rigt illustreret, måske lidt for rigt. Visse fotos er tilsyneladende blot til stede for at illustrere statistik eller tendens, som billedet af en Fergusonstraktor s. 26, eller diletantforestillingen s. 61. Billedet af en finsk krigskirkegård s. 41 er decideret overflødig, hvilket eksempelvis også gælder den læsende ungersvend s. 270, og de badende børn s. 296. Desuden er der irriterende mangelfuld datering og stedsangivelse ved adskillige fotos. Billedfortegnelsen s. 404-405 hjælper ikke i den sammenhæng. Oversigten over litteratur og kilder er ukomplet, men dog udarbejdet, idet man gøres opmærksom på, at der findes manuskripter med komplette kildehenvisninger i Danske Gymnastik- og Idrætsforeningers arkiv i Vingsted og i De folkelige bevægelses Bibliotek og Arkiv i Ollerup. Hvorfor man i bogen har udeladt en allerede udarbejdet, komplet kildefortegnelse får stå hen i det uvisse, når man dog har gjort sig den ulejlighed at bringe et register, og iøvrigt sender den store bog på gaden med fem blanke ark til slut. Den litteraturliste, der så er i bogen, er samlet for henholdsvis s. 7-190, og s. 191-395, angiveligt for at lette oversigten. Det gør den ikke. Listen har karakter af kommenteret bibliografi, i stil med *Gylvendals Danmarkshistorie »for universiteter,«* men mangler i forhold til denne den samlede, systematiske litteraturoversigt. Oversigten over utrykte kilder angiver organisationernes og enkelte personarkiver, men ikke en fortegnelse over Hans Kelstrups optagelser, der blot nævnes som en række interviews på bånd, placeret i Vingsted. Det var jo dog disse optagelser, der foranledigede bogen; en oversigt havde været relevant.

Disse anker må imidlertid ikke overskygge, at landsorganisationerne med denne bog har fået skrevet deres historie bedre og mere indgående, end nogen monografi om den enkelte organisation ville kunne give, ikke mindst fordi man her har kunnet holde organisationerne op mod hinanden og fremstille modsætningerne i foreningskultur i skarper lys, således at det essentielle i de enkelte organisationer står klart. *Det skæve træ* tjener Verner Bruhn, Hans Kelstrup og udgiveren Danske Gymnastik- og Ungdomsforening til ære; resultatet har været umagen værd. Den fornemt producerede bog vil, jf. indledningen til herværende anmeldelse, næppe kunne tjene sig selv ind igen. Men dansk idræts historie er blevet et væsentligt værk rigere.

Henrik Gjøde Nielsen

Niels Hørlyck Jessen, Anders Myrthue, Per Grau Møller og Erland Porsmose (red.): Landdistrikterne 1950-2050, Odense Universitetsforlag, 1998, 155 s., 175 kr.

Det 14. Bebyggelsehistoriske symposium blev afholdt på Odense Universitet i 1995. Landdistrikterne efter 1970 var temaet, der blev behandlet både historisk etnologisk og nationaløkonomisk. Skal landdistrikterne være stedet for produktion, rekreation eller beboelse? Skal det være en bymæssig tankegang, der skal præge udviklingen eller en landbomæssig? Skal de være planlagte eller vilde?

Artiklerne er meget forskellige, både i deres emnevalg og deres tilgang. De spænder lige fra Svend Erik Larsens filosofiske artikel om bylandskaber i landdistrikterne, Erland Porsmoses historiske artikel om fritidslandskabet og Niels Karl Sørensens nationaløkonomiske betragtninger om landbrugets udvikling over case-studies af den historiske bebyggelsesudvikling på Fyn af Per Grau Møller, afviklingen af en husmandskoloni på Als af Gunnar Solvang og fremkomsten af forstaden Tarup – Pårup ved Odense af Johs. Nørregård Frandsen til mere ideologiske indlæg om landbrug, landskab og bygning i fremtiden af Esben Hedegaard og Jørgen Primdal.

Niels Karl Sørensen redegør i sin artikel for, at landbruget står for 3% af økonomien i Danmark, udgør ca. 4 % af arbejdsstyrken, at kun 30% af de eksisterende stuehuse bebos af fuldtidsbønder (resten bebos af deltidsbønder eller folk, der 100% henter deres indkomst i byen) men at landbruget ikke desto mindre præger 63% af landskabet. At så få kan sætte deres præg på så meget, det må skabe et modsætningsforhold. Det leder næsten tanken hen på U-lande, hvor 4% af befolkningen meget vel kan eje over halvdelen af jorden. Men associationen holder ikke. I Danmark er det nærmest modsat. Det er de 4% der er under pres. Det er deres livsstil og livssyn og landskabsforståelse, der anfægtes af byen og dens måde at forstå verden på.

Udviklingen af denne byens logik og dens konsekvenser for resten – altså landdistrikterne, beskriver Svend Erik Larsen utroligt fængslende i sit indlæg om »Bylandskabet i landdistrikterne«. Han mener, at urbaniteten er et bestemmende grundvilkår over hele verden. Det er herfra det defineres, hvad landet skal bruges til, og hvor grænsen for de forskellige funktioner skal ligge. Byfolkene har ikke noget direkte forhold til produktionen/funktionen af landet, men bruger det som oplevelses- og illustrationsmateriale. Det være sig madpakketure i nærmeste skov eller oplevelsesrejser til fjerne tropeøer.

Han opstiller et modsætningsordpar til forstå-

else af de modstridende opfattelser af landskab/natur, som findes i den vestlige kultur. Den agrare opfattelse og den arkadiske, svarende til modsætningen mellem naturen, som det sted, hvor mennesket kan være produktivt – og naturen, som det sted, hvor mennesket kan reparere på de mentale og fysiske skader, som der rå byliv påfører, dvs. naturen som refugium. Han fortsætter modstillingen i ordpar som: god – ond, dum – smart, land – by. Han viser, hvordan disse opfattelser først i nyeste tid er blevet modsætninger. For Cicero var alt frembragt. Også det menneskeskabte var underlagt naturens love og dermed en del af naturen. Bearbejdning og dermed arbejde fremmedgjorte ikke mennesket fra naturen. Aristoteles mente, at alle ting havde sine steder (genius loci). Der var steder, som var bedst til byer, steder bedst til landbrug, steder til kontemplation (rekreation). Stedet var ikke vilkårligt, men nødvendigt.

Denne forestilling om, at alt har sin naturlige plads, bryder man i følge Svend Erik Larsen fuldstændig med i renæssancens natursyn, som er baseret på en mekanisk naturopfattelse og dermed på alment gældende love. Alle steder kan være lige gode. Mennesket kan gøre, hvad det vil, hvor det vil. Dyrke heden op, bosætte sig i kote minus 5 bag diger, bygge sommerhuse på den yderste pynt. Såvel det agrare som der arkadiske natursyn optræder i renæssancen, men begge perioder gøres naturen til genstand for den tilfældige, ikke-stedbundne menneskelige indgriben, et forhold, der også gælder for natursynet i oplysningstiden, i romantikken og i marxismen. Mennesket distancerer sig fra naturen gennem arbejde – bliver fremmedgjorte. Og så er det den planlagte natur kommer ind i billedet. Parken eller de genetablerede å-slyng. Her er alt kunstigt frembragt, men det ser ikke sådan ud. Her kan mennesket igen opleve »naturen«.

Genetableringer og fredninger er planlægning, hvor man ønsker at vise et fænomen, som ikke overlever af sig selv, fordi det ikke nødvendigvis er på sit naturlige sted. Der fredes, fordi man vil kunne bestemme, hvad det må ske og ikke må ske indenfor fredningens afgrænsning. Det er en ny grænsedragning. Før kunne der bygges, fiskes, dyrkes, jages, nu skal der, og skiftet sker, når stedet i sig selv ikke definerer grænsen for sine funktioner. Så skal der planlægges. Så er det legitimt at frede. Betydning nok kommer forfatteren slet ikke ind på den demokratiske tankegang, der også ligger bag fredning. Det skal ikke kun være pengenes magt, der afgør, hvad der skal ske, hvem der skal kunne færdes hvor, osv.

Svend Erik Larsen behandler ligesom Johs. Nørregaard Frandsen også den planlægningsmæssige modsætning, der ligger imellem Ebenezer Howards havebyer og Le Corbusiers bolig-

bjerge (megapoler), modsætningen mellem at brede beboelserne ud over hele det eftertragtede land eller samle dem og dermed holde den vilde natur vild. I det hele taget kan Svend Erik Larsens artikel læses som en nøgle til hele bogen. På den måde kommer Jørgens Primdals indlæg om »Landbruget og landskabet – aktuelle udviklingstendenser«, hvor han ønsker reguleringer hen hver peberet gror, og Esben Hedegaards artikel om »Landbrugets bygninger og landskab i fremtiden; et debatoplæg« til at fremstå som partsindlæg, der forsvare den agrare opfattelse af landskabet og landbrugets produktionsbygninger, der hvor det fødeproducerende aspekt er vigtigst i en evt. afvejning af interessemodsatninger.

Johs. Nørregaard Frandsen har skrevet en meget spændende gennemgang af udviklingen af en forstad, en soveby, en grænsesprænger, by-på-landet eller land-i-byen, alting og ingenting, total uplanlagt og overraskende for beslutningstagerne i 60'erne og 70'erne, sognerådsafmagt og entreprenørdorado. Han beskriver, hvordan folkevandringen til forstaden sker fra byen (1 million mennesker), mens kun 1/4 million flytter fra gård til andet bosted, f.eks. forstad. Det er altså byfolk, der bor i forstæder, og de gør det, fordi der bliver flere danskere i perioden (650.000), fordi de bliver rigere og får bil. Parcelhuset er drømmen om lys, luft og familær privathed tæt ved naturen. Det gamle agerdyrkende folk stikker hovedet frem i huspynten: Vognhjul og hammeltræk på gulstengavlen bag ligusterhækken. Det er de samme idealer og drømme, der får folk til at anskaffe sig hus nummer to: Sommerhuset. Arbejdsliv og fritid skal adskilles, om det så kun bliver i weekenderne og ferierne, fordi der nu skal skaffes til afdrag på to huse.

Per Grau Møller viser med sit materiale, at der sker en selvforstærkende udvikling eller afvikling af landdistrikterne. I »T-et« mellem Middelfart og Nyborg og Svendborg med Odense som skæringspunkt sker udviklingen, der kommer arbejdspladserne, der låner realkreditinstitutionerne penge til byggeri. Planlægger man ikke arbejdspladser på landet, vil det blive affolket og overgå til rekreative formål. Man kan se, at den nuværende udvikling vil komme til at betyde at det fynske »T« bliver til én stor haveby og resten af Fyn bliver til det rekreativt definerede land, der sætter det urbane i relief og danner rammen om de rekreative aktiviteter, som Erland Porsmose omtaler i sin artikel om »Fritidslandskabet – det nye kulturlandskab«. Hans perspektiv for udviklingen er ganske klar. Danmark er én stor have med rekreative reserver. Herved bevares den gamle middelalderlige opdeling af landet i produktionssteder (her altså også beboelser) og herligheder. Herlighederne er nu lig med fritidslandskabet.

I beretningen om ændringerne i en husmandskoloni rejser Gunnar Solvang spørgsmålet om, hvorfor folk flytter til landet, når de ikke vil være landmænd? Deres sociale samvær er for ham at se kun overflade, alle husholdninger kunne fint klare sig alene. Han giver ikke noget svar. Men for mig at se, ligger noget af svaret i den enkle kendsgerning, at der er ledige beboelser på de tomme produktionsgårde, og de ligger på herlige steder, der ellers er uopnåelige for en ikke-landmand. Bilen er opfundet og vejene bygget, og i følge gældende ideologi skal alting skal kunne finde sted alle steder. Det være sig i landets yderste kartoffelrække eller ved det yderste badenæs. Vi har matrikuleret vort land, og hver

matrikel får i vores tid sit certifikat, sin bestemmelse, fordi vores form for civilisation ikke på anden vis kan organisere adfærd. Om vi kan gennem en sådan planlægning, vil tiden vise. By- og landzonenloven har i hvert tilfælde sat sine spor. Det åbne land er forblevet beboet som ved udskiftningen, hvor det stod tomt. Og frem kommer det gamle spørgsmål, som altid melder sig ved en fredning: Hvad er det for en tilstand, vi ønsker konserveret?

Artikelsamlingen er godt nok 3 år gammel ved udgivelsen, men den rejser vigtige spørgsmål for alle planlæggere, og den giver en bred vifte af synsvinkler og forklaringer.

Kirsten Strandgaard

Dansk Historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde

18. april 1998 på Hornstrup Centret, Vejle

Referat

DHF's formand Birgit Løgstrup bød velkommen til repræsentantskabsmødet, hvorefter man gik over til dagsordenens første punkt:

1) Valg af dirigent

Efter forslag fra styrelsen blev Grethe Ilsøe valgt. Grethe Ilsøe takkede for valget og konstaterede, at indkaldelsen til repræsentantskabsmødet var udsendt rettidigt ifølge lovene.

2) Godkendelse af forretningsorden

Som referent valgtes Birthe Skovholm og som stemmetællere Herluf Nielsen og Knud Prange.

3) Godkendelse af nye medlemmer

Danske Kulturhistoriske Museer (DKM) har anmodet om optagelse i DHF.

DKM's medlemsskab blev godkendt af forsamlingen med akklamation.

4) Beretning

Beretningen blev aflagt af formand Birgit Løgstrup:

DHF har til formål at støtte og styrke interessen for historie ved

– at fremme samarbejdet mellem de tilknyttede landssammenslutninger, foreninger og institutioner.

– at følge udviklingen på det lovmæssige og administrative område og at tage politiske initiativer til gavn for medlemmerne.

– at afholde møder, udgive publikationer m.v.

– at virke som kontaktorgan overfor tilsvarende udenlandske og internationale organisationer.

Dette kan formuleres således, at DHF skal varetage historiens interesser, set fra de enkelte medlemmer dvs. de forskellige foreninger, universiteterne og de kulturbevarende institutioner og set som en symbiose af disse interesser og hensyn. Hvorfor er det nødvendigt? Gør det en forskel for samfundet og for den enkelte, at historien er levende?

Verden i dag – i hvert fald vores del af den – kan karakteriseres som den splittede verden. Vi bombarderes med informationer og oplysninger, som det er svært for den enkelte at holde styr på. Det er såmænd også svært for nyhedsformidlerne – pressen, radio, TV, Internet osv – at holde styr på alle informationer, at skabe overblik, at skabe orden i kaos.

Her kommer historien ind med sin mission. Den giver perspektiv. Den giver det udgangspunkt, der kan få de mange informationer til at danne et forklaringsmønster. Derved bliver den enkelte ikke fortabt, men perspektivet gør det muligt for den enkelte at forholde sig til informationssamfundets bombardement. Historien kan danne en helhed ud af de mange informationer, der overskyller os. Men den kan og skal også forholde sig kritisk til de informationer og tolkninger, vi udsættes for.

Historien skal nedgøre myter. Den skal ved sin kritik pille de falske oplysninger fra hinanden – og evt. vise en anden sandhed, hvor det er nødvendigt. Dette kræver, at der er en kulturarv til stede. At der er forskere, der vil arbejde med denne kulturarv og stille den i relation til samtidens problemstillinger, så *dialogen* mellem nutid og

fortid bliver levende. Og når der siges forskere, så mener jeg alle forskere fra slægtsforskere til universitetsforskere.

At vi bruger vores kulturarv eller en tolkning af denne til at orientere os i nutiden, vil ikke og må ikke medføre, at vi lukker os inde i det danske og lukker omverdenen ude. Tværtimod skal vi fra det danske betragte/forholde os til verdenen udenfor. Vi skal være åbne over for andre lande, andre nationer og andre mennesker.

Det foregående har været min tolkning af DHF's formålsparagraf. Jeg stiller gerne denne tolkning til debat herefter.

Hvordan har DHF så i det forløbne år siden sidste generalforsamling søgt at leve op til vort formål:

DKM

Den første og glædelige meddelelse i beretningen er, at Danske Kulturhistoriske Museer atter har søgt om optagelse i DHF. Det giver DHF den længe ønskede tyngde og bredde, så vi nu med rette kan sige, at vi taler med historiens stemme. Dette mener vi naturligvis også er en fordel for DKM, der hermed indtager sin naturlige plads og samtidig kommer under vor aftale med Kort- og Matrikelstyrelsen.

Seminar

Denne samling af folkelige foreninger, forskere, arkiver, biblioteker og museer har givet styrelsen anledning til at planlægge en konference til efteråret om Historiens Strategi; – forstået som en strategi overfor det historieløse samfund.

Udtalelse

Strategien fra DHF er indtil videre at forsøge at blande os i lovgivningsarbejdet på de områder, vi opfatter som vore kerneområder. Derfor har vi anmodet Kulturministeriet om at blive optaget på en udsendelsesliste over høringsbe-

rettigede indenfor Arkiv-, Biblioteks- og Museumsområdet.

Vi har i år – 3. januar – afgivet en udtalelse om Kulturministeriets betænkning om bibliotekerne i informationssamfundet. Hovedsigtet i betænkningen var at åbne op for, at elektroniske udgivelser blev indbefattet i bibliotekernes ansvarsområde. Dette kunne DHF kun støtte. Derimod var der i betænkningen nogle overvejelser om brugerbetaling, som vi måtte tage afstand fra. Vores udtalelse lød i sine centrale afsnit således: »*Det danske biblioteksvæsen har været hurtigt og effektivt i anvendelse af elektroniske medier både i registrering og bestillingsadministration. Det har en væsentlig del af æren for, at så stor en del af den danske befolkning er fortrolig med de elektroniske medier. Det forekommer os derfor rimeligt at følge betænkningens anbefaling om at indbefatte elektroniske udgivelser i bibliotekernes ansvarsområde med de krav dette stiller til ændring af ophavsretten.*

Derimod kan en sådan udvidelse på ingen måde retfærdiggøre indførelse af brugerbetaling, selvom det måske kun i første omgang er på enkelte ydelser. Vi har i Danmark altid betragtet det som en demokratisk rettighed, at vi har gratis og fri adgang til bibliotekernes information som en del af den kulturelle arv. Dette må gælde, hvad enten materialet befinder sig i bogform eller på det elektroniske medium.

I Dansk Historisk Fællesråds sammenhæng vil indførelse af brugerbetaling medføre vanskeligheder for den historiske forskning – både forskning i lokalsamfundets historie og Danmarks-historien set fra centralt hold. Det er en vigtig del af den danske identitet og nationalfølelse, der hermed kan blive udsat for indskrænkning i den frie udfoldelse, der hidtil har været et kendetegn for beskæftigelse med historie i Danmark.

Dansk Historisk Fællesråd vender

sig derfor stærkt imod indføring af brugerbetaling på bibliotekerne. Det vil ikke gavne udviklingen i informations-samfundet, men skabe et A og B hold«.

Den nye kulturminister Elsebeth Gerner Nielsen har i et interview i Weekend Avisen kort efter sin tiltrædelse udtalt sig imod brugerbetaling: »...det bliver ikke med en radikal kulturministers accept«, forsikrer Elsebeth Gerner Nielsen.«Hele vores kulturtradition taler imod, at man skal betale for at låne bøger. Men selvfølgelig har vi ikke råd til det hele, og vi må derfor have en prioriteringsdebat i forbindelse med de forhandlinger, der hvert år er mellem kommuner og staten om, hvad pengene skal anvendes til. Jeg kan dog ikke se, at bogen skal sættes op overfor de nye kommunikationsmidler som Internet og andet«.

Ophavsret

Iøvrigt har vi iværksat nogle undersøgelser af ophavsretsspørgsmål efter ønske fra SLA og bibliotekerne, således at vi kan være parate, når det nye lovforslag foreligger.

Fortid og Nutid

Det lykkedes den gamle redaktion at bringe udgivelsen af *Fortid og Nutid* på ret køl igen. Vi fik alle 4 hefter fra 1997 inden årsskiftet. Den redaktionelle linie, som de gamle redaktører, Inge Bundsgaard og Michael Gelting, lagde, var flot og spændende. De lagde et nyt anmeldelsesbegreb ind i tidskriftet: Debatanmeldelsen, temaanmeldelsen, de korte anmeldelser og udstillingsanmeldelser. De bragte et rigt og varieret tema for artikler. Så vi vil gerne sige dem begge tak for deres indsats som redaktører.

Dernæst vil vi byde velkommen til den nye redaktion: arkivar Margit Mogensén, Rigsarkivet, som også er kendt for sin indsats som konsulent for DLF og som netop har fået en ph.d. afhandling antaget ved Københavns Universi-

tet, arkivar Karl Peder Pedersen, Landsarkivet, der samtidig er formand for den lokalhistoriske forening på Østerbro og museumsinspektør Lene Floris, der er leder af Holbæk Museum. Alle tre har et godt kontaktnet, som vil komme *Fortid og Nutid* til gode. Vi glæder os til at se, hvorledes I vil præge *Fortid og Nutid*. Det første hefte ligger allerede klar – og det lover godt.

Måske skulle jeg nævne, at vi udover en alsidig sammensat redaktion også har lagt vægt på, at den første redaktionsperiode kun er på 3 år. Derefter tages der stilling til fortsættelse eller ej.

Udgivelser

Vi har ikke glemt udgivelserne. I efteråret udsendte vi et medlemsbrev, om nogle af foreningerne havde lyst til at indgå i et samarbejde med DHF enten om et af de projekter, vi har på bedding eller et nyt, som medlemmerne selv er optaget af. Vi kunne tilbyde know how med udarbejdelse af manus samt finansiering og et salgsapparat. Der var én henvendelse om at medvirke ved udgivelsen af biografiske grunddata. Her har vi nedsat en styregruppe til udvælgelse af etater til et pilotprojekt. Projektet bliver sandsynligvis fysisk placeret ved Landsarkivet i Aabenraa. Skovhistorien planlægges udgivet i 1998.

Vi er ligeledes gået i gang med en nyudgivelse af *Historie til Salg*, der er et fælles katalog for medlemmernes publikationer. Det vil formentlig få et forøget format i forhold til 1995, da museernes værker nu også vil indgå i kataloget. Medlemmerne vil snarest få en henvendelse, som vi håber, I vil lade gå videre til jeres medlemmer.

Dette var en beretning om året 1997/98 for DHF. Tilbage står kun at takke bestyrelsen for et godt samarbejde og Ingrid Christensen fra vores lille administration for et fint arbejde for os.

Spørgsmål og kommentarer til formandens beretning

Knud Prange opfordrede styrelsen til at udsende en omtale samt en tolkning af den nye ophavsretslov til medlemmerne.

Tove Glud, Århus, oplyste, at registre over personalhistorie er undtaget i den gamle registerlov, men at dette ikke bliver tilfældet i den nye reviderede lov.

Birgit Løgstrup takkede for kommentarerne, og fortalte at styrelsen netop arbejder med ophavsretsloven. Lovgivning er et af de emner, der vedrører alle vore medlemmer, og som det derfor er oplagt, at styrelsen tager op til fælles bedste.

Beretningen blev godkendt med akklamation.

5) Regnskab

Kassereren Peter Korsgaard fremlagde regnskabet, der blev godkendt med akklamation.

6) Indkomne forslag

Punktet bortfaldt, da der ikke var indkommet forslag.

7) Budgetforslag og kontingentfastsættelse

Budgetforslaget blev omdelt og gennemgået af Peter Korsgaard. Efter trykningen af budgettet, var der indløbet følgende rettelser:

Styrelsen:

Indtægter:

Historie til Salg kr. 80.000

Udgifter:

Historie til Salg kr. 100.000

Hvorefter punktet Styrelsen ialt ender på kr. – 90.000

Trykning af *Fortid og Nutid* forhøjes med kr. 20.000 til kr. 160.000.

Hvorefter punktet *Fortid og Nutid* ialt ender på kr. – 35.000.

Resultater af den ordinære drift ender på kr. -125.000, hvilket betyder et underskud på budgettet på kr. 110.000.

Der kom bemærkninger fra salen, om at budgettet burde være rettet, før det blev omdelt. Styrelsen var enig og tog kritikken til sig.

Styrelsen foreslog uændret kontingent, hvilket blev vedtaget.

8) Valg af 2 styrelsesmedlemmer

På valg var Birgit Løgstrup og Peter Korsgaard, der begge blev genvalgt for 2 år med akklamation.

9) Valg af suppleant til styrelsen

På valg var Thomas Bloch Ravn, der ikke ønskede genvalg.

Styrelsen foreslog forskningschef på Kongl. Bibl. John T. Lauridsen, der blev valgt.

9a) Godkendelse af revisor

Det hidtidige revisionsfirma, Ernst & Young blev på styrelsens forslag godkendt.

10) Eventuelt

Kassereren i DLF ville gerne vide, hvordan styrelsens medlemmer er placeret rent geografisk. Dette resulterede i en præsentation af styrelsen:

Lars Holst – Skagen

Birgit Løgstrup – København

Ulla Nørskov – Silkeborg

Peter Korsgaard – Holbæk/København

Birthe Skovholm – Allerød

Erik Helmer Pedersen – København

Gunner Lind – København

Gunnar Jakobsen – København

John T. Lauridsen – København

Alle var enige om, at det er en god idé, at styrelsen bliver præsenteret, og til næste år, skal dette ske i begyndelsen af mødet.

Grethe Ilsøe spurgte, om DHF går på Internet? Birgit Løgstrup svarede bekræftende på spørgsmålet, og kunne

Meddelelser

oplyse, at Charlotte S Jensen i øjeblikket arbejder på en hjemmeside til DHF.

Historie til Salg bliver både udgivet i bogform og lagt ud på nettet.

Grethe Ilsøe takkede herefter forsamlingen for god ro og orden, hvorefter repræsentantskabsmødet blev afsluttet.

Referent:
Birthe Skovholm

Referatet godkendt af dirigenten Grethe Ilsøe.

Dansk Historisk Fællesråd årsregnskab for 1997

Resultatopgørelse for 1997

	Regnskab 1997	Budget 1997	Regnskab 1996
DHF Styrelsen			
<i>Indtægter</i>	36.735	75.000	57.126
<i>Udgifter:</i>			
Møder mv.	- 9.582	- 25.000	- 20.742
Aktiviteter	0	- 20.000	- 31.482
Administration inkl. software	- 34.278	- 39.000	- 42.937
<i>DHF Styrelsen i alt</i>	- 7.125	- 9.000	- 38.035
Fortid og Nutid			
Indtægter	162.055	195.000	178.935
<i>Udgifter:</i>			
Trykning og distribution	-142.331	-175.000	-171.763
Andre omkostninger	- 10.617	- 25.000	- 17.411
<i>Fortid og Nutid i alt</i>	9.107	- 5.000	- 10.239
Boglageret			
<i>Indtægter</i>	68.545	64.000	96.078
<i>Udgifter:</i>			
Omkostninger	- 29.150	- 30.000	- 51.916
Udgivelser	- 2.700	- 20.000	- 20.159
<i>Boglageret i alt</i>	36.695	14.000	24.003
Resultat af ordinær drift	38.677	0	- 24.271
Finansielle indtægter og udgifter	24.570	25.000	29.335
Debitormellemværende:			
Tab på debitorer	0	0	-1.554
Samlet resultat at overføre til næste år	63-247	25.000	3.510

Balance pr. 31. december 1997

1997 kr.

1996 kr.

Aktiver*Likvider:*

Mellemværende med kasserer	245		0
Mellemværende med bogekspedition .	0		1.504
Unibank	29.448		53.409
BGbank	281.711		260.014
Obligationer nom. kr. 607.000 anskaffelsessum (kursværdi kr. 607.685) . . .	600.456		600.456

911.860

915.383

Debitorer:

Medlemmer	1.750		2.100
Abonnenter Fortid og Nutid	53.965		16.517
Bogsalgstilgodehavende	8.299		8.927
Tilgodehavende for indlæg	0		10.000
Momsmellemværende	376		0
Tilgodehavende: for meget betalt			
A-skat	0		5.079
Tilgodehavende: andel i PC og printer	0		5.020
Tilgodehavende tilskud	25.000		0
Tilgodehavende obligationsrenter . . .	5.288		5.665

94.678

53.308

Inventar (ikke værdisat)

(DHF ejer printer til brug for kasserer købt i 1995, telefax og andel i kopimas-kine, PC og printer til brug for bogekspedition købt i 1996) . . . . .

0

0

Aktiver i alt . . . . .

1.006.538

968.691

Balance pr. 31. december 1997	1997 kr.	1996 kr.
Passiver		
<i>Egenkapital:</i>		
Driftskapital, primo	639.438	635.928
Årets driftsresultat	63.247	3.510
	<hr/>	<hr/>
	702.685	639.438
<i>Hensættelser:</i>		
Fremtidige aktiviteter – primo	30.000	30.000
Nyudgivelser – primo	98.269	98.269
	<hr/>	<hr/>
	128.269	128.269
<i>Kreditorer:</i>		
Mellemværende med kasserer	0	610
Mellemværende med bogekspedition	664	0
Mellemværende med redaktion	6.384	8.537
Skyldige omkostninger	147.758	169.037
Momsmellemværende	0	2.031
A-skat og AM-bidrag	778	769
DKO-resthonorar	20.000	20.000
	<hr/>	<hr/>
	175.584	200.984
Passiver i alt	1.006.538	968.691
	<hr/>	<hr/>

København, den 14.04.1998
 Birgit Løgstrup
 Formand

Holbæk, den 14.04.1998
 Peter Korsgaard
 Kasserer

Revisionspåtegning

Vi har revideret det af styrelsen aflagte årsregnskab for 1997 for Dansk Historisk Fællesråd.

Den udførte revision

Vi har i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper tilrettelagt og udført revisionen med henblik på at opnå en begrundet overbevisning om, at årsregnskabet er uden væsentlige fejl eller mangler. Under revisionen har vi ud fra en vurdering af væsentlighed og risiko efterprøvet grundlaget og dokumentationen for de i årsregnskabet anførte beløb og øvrige oplysninger. Vi har her-

under taget stilling til den af styrelsen valgte regnskabspraksis og de udøvede regnskabsmæssige skøn samt vurderet, om årsregnskabets informationer som helhed er fyldestgørende.

Revisionen har ikke givet anledning til forbehold.

Konklusion

Det er vor opfattelse, at årsregnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens krav til regnskabsaflæggelsen, og at det giver et retvisende billede af fællesrådets aktiviteter og passiver, økonomiske stilling samt resultat.

Århus, den 15.04.1998

Ernst & Young
Statsautoriseret Revisionsaktieselskab
Klavs Klercke Rasmussen
Statsautoriseret revisor

Dansk Historisk Fællesråds budget for 1998

DHF Styrelsen

Indtægter:

Kontingenter	35.000	
Tilskud	40.000	
CD-ROM-»stater«	25.000	100.000

Udgifter:

Møder mm.	25.000	
Aktiviteter	20.000	
Administration, revision	35.000	
CD-ROM-»stater«	25.000	105.000

<i>DHF Styrelsen i alt</i>			- 5.000
----------------------------------	--	--	---------

Fortid og Nutid

Indtægter:

Salg	160.000	
Tilskud	35.000	195.000

Udgifter:

Trykning og distribution	175.000	
Andre omkostninger	30.000	205.000

<i>Fortid og Nutid i alt</i>			-10.000
------------------------------------	--	--	---------

Boglageret

Indtægter:

Salg fra lager	45.000	
Nysalg: Skovhistorie	60.000	
Tilskud: Skovhistorie	35.000	140.000

Udgifter:

Omkostninger	20.000	
Udgivelser: Skovhistorie	100.000	
Udgivelser	5.000	125.000

Boglageret i alt			15.000
------------------------	--	--	--------

Resultat af ordinær drift			0
--	--	--	---

Finansielle indtægter og udgifter			20.000
--	--	--	--------

Resultat			20.000
-----------------------	--	--	--------

Indhold

Michael Bregnsbo: Danmark 1848 – systemskifte og borgerkrig.....	249	Torsten Friis: Slavekrigen i Jylland 1848 (Hasse Neerbek).....	323
Carsten Bach-Nielsen: Dogmer og dilemmaer i mellemkrigstidens kirkearkitektur: traditionalisme eller funktionalisme. I skyggen af Klint.	270	Kåre Lauring og Kirsten A. Jappe: Købmand, sømand og superkar-go (Erik Gøbel).....	323
Debat		Birte Hjorth: Byvandring i Dragør (Jens Henrik Tiemroth).....	324
Frank Birkebæk, Ditlev L. Mahler og Peter Sorenus: Roskilde 1000 år	294	Henrik M. Jansen: Hugo Mattiesens Svendborg og Troense 1916 (Peter Blumensaadt).....	325
Debatanmeldelse		Dronningens og Øfolkets dragter (Ena Hvidberg)	325
Kim Furdal: På vej mod samtids-historie – 15 lokalhistoriske år-bøger anno 1997.....	310	Niels Peter Stilling og Jens Johansen: Nordsjælland omkring år 1800 (Margit Mogensen)	326
Anmeldelser		På sporet 1848-1997. Jernbanerne, DSB og samfundet (Niels Peter Stilling).....	327
Steffen Stummann Hansen: Arkæologiens Farum (Helga Mohr)	317	Helga Dragsted: Med Sygeplejen rundt i verden (Bente Sigvaldsen).....	329
Dorthe Falcon Møller: Klang på Kalk – musiksymbolik i dansk kalkmaleri (Niels Hybel).....	318	Verner Bruhn: Det skæve træ. Træk af ungdomsforeningernes og gymnastikforeningernes historie efter 1945 (Henrik Gjøde Nielsen)	330
Rikke Agnete Olsen: Riddertid og romantik (Kurt Villads Jensen) .	320	Niels Hørlück Jessen m.fl.: Land-distrikterne 1950-2050 (Kirsten Standgaard)	331
Erik Gøbel og Knut Sprauten: Kommenteret bibliografi til dansk-norsk historie 1536-1814 især vedrørende centraladministrationen (Henrik Horstbøll)	320		
Karl Nielsen: Verden set fra Vesterbølle, Laurids Axelsen Præst i Vesterbølle 1681-1717 (Anders Sode-Pedersen)	321	Meddelelser	
Michael Bregnsbo: Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen (Jesper Thomassen).....	322	Dansk Historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde 18. april 1998	334
		Dansk Historisk Fællesråds årsregnskab for 1997	339
		Dansk Historisk Fællesråds budget for 1998	343